

ISSN 2957-6407
№ 1(3)/2022

BULLETIN

OF THE AMANZHOLOV UNIVERSITY

AMANZHOLOV UNIVERSITY

SERIES OF SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

АМАНЖОЛОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

BULLETIN

АМАНЖОЛОВ
УНИВЕРСИТЕТІ

OF THE AMANZHOLOV
UNIVERSITY

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР сериясы

Серия СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Series OF SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

№1(3)/2022

2022 жылдан бастап шығады

Издается с 2022 года

Founded in 2022

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Өскемен, 2022

Усть-Каменогорск, 2022

Oskemen, 2022

АМАНЖОЛОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

«ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР СЕРИЯСЫ» №1

07.04.2021 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникация министрлігінде тіркелген
Куәлік №KZ64VPY00034088
Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады (наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

Бас редактор:

Алексеевко Александр Николаевич,
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің тарих ғылымдарының докторы, профессоры

Редактордың орынбасары:

Өскембай Әлия Ақымқызы,
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің тарих ғылымдарының кандидаты, гуманитарлық ғылымдар
Жоғары мектебінің деканы

Жауапты хатшы:

Демченко Лариса Николаевна,
С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған
профессоры
e-mail: vestnik_SSH@vku.edu.kz

Редакциялық алқа

Дятлов Виктор Иннокентьевич, Иркутск мемлекеттік университетінің тарих ғылымдарының докторы, профессоры
Григоричев Константин Вадимович, Иркутск мемлекеттік университетінің әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессоры
Самашев Зейнолла Самашевич, ҚР БҒМ ҒК А.Х. Марғұлан атындағы археология институтының тарих ғылымдарының докторы, профессоры
Картаева Айжан Маратбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің филология ғылымдарының докторы, профессоры
Ларионова Ирина Юрьевна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
Федосова Светлана Александровна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
Кувшинникова Ольга Александровна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің филология ғылымдарының кандидаты, сениор-лектор
Нурбекова Раушан Калымбековна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
Кабдрахманова Фаина Канатовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің философия ғылымдарының кандидаты, сениор-лектор
Краснобаева Нелли Леонидовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры
Жиренова Айгуль Төлеухановна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің гуманитарлық ғылымдар магистрі
Савчук Елена Викторовна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің гуманитарлық ғылымдар магистрі
Аубакирова Жанна Сакеновна, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің тарих ғылымдарының кандидаты

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар сериясы: тарих, археология, Алтайтану, философия, саясаттану, мәдениеттану, әлеуметтану, дінтану, халықаралық қатынастар, филология, журналистика.

Жоба менеджері: Енлик Кайырсынова
Телефон: +7 702 930 7007
E-mail: enlik_ka@yahoo.com
Компьютерде беттеген: Ержанқызы Алтынай

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
Университетінің «Берел» баспа үйі
070002, Өскемен қаласы, Қазақстан
30 Гвардиялық Дивизия, 42

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

**М. Грейн, Г.К. Капышева, Г.Б. Шәріпжанова,
А. Аймухамбетова, М.К. Кумарбекова, З.К. Кумарбекова**
Linguacultural and local similarities and differences of interlanguage equivalents

**М. Грейн, Г.К. Капышева, Г.Б. Шәріпжанова, А. Аймухамбетова,
М.К. Кумарбекова, З.К. Кумарбекова,
С.С. Үрістем, А.М. Шагыраева, А.Ш. Ержанова**
Interlanguage equivalents of english, german, russian and kazakh languages

**Г.К. Капышева, М. Грейн, С.С. Үрістем, И.Ж. Жәлелова,
А.М. Шагыраева, А.Ш. Ержанова, Р.С. Накипова**
Similarities and differences of inner form of interlanguage equivalents

Л.Н. Демченко, С.А. Чирцова
Художественные образы в эстетике Ф.М. Достоевского

Ф.Ш. Бекмурзаева, А.Ш. Жилкубаева, А.М. Сапанова
Концепт «жертвоприношение» и его связь с лексикой питания тюркских народов

Р.К. Нурбекова, К.Г. Алпысбаева
XX ғасырдың 50-80 жылдарындағы Қазақстан халқының қоныстану жүйесі

**M. Grein¹, G.K. Kapysheva², G.B. Sharipzhanova³,
A. Aimukhambetova^{*4}, M.K. Kumarbekova⁵, Z.K. Kumarbekova⁶**

¹Johannes Gutenberg University, Mainz, Germany
^{2, 3, 4, 5, 6}Sarsen Amanzholov ECU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
^{*}e-mail: aimukhambetova@mail.ru

LINGUACULTURAL AND LOCAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF INTERLANGUAGE EQUIVALENTS

Abstract. The purpose of this article is a comparative study of multi-system languages in a practical and theoretical way. The paper presents different languages comparative study, contrastive research has a theoretical applied and practical significance. Forms of knowledge about the world have been presented in the concept of «measurement» in different structural languages. One of the tasks of contrastive researches is to reveal the cultural and national similarities and differences of the inner form interlanguage equivalents. The facts of cultural and national similarities and differences of two or more languages in order to detect convergence and discrepancy are very popular from the point of linguistic universals.

Key words: culture, communication, linguistics, interlingualequivalents, idioms.

**М. Грейн¹, Г.К. Капышева², Г.Б. Шәріпжанова³,
А. Аймухамбетова^{*4}, М.К. Кумарбекова⁵, З.К. Кумарбекова⁶**

¹Иоганн Гутенберг атындағы Университеті, Майнц қ., Германия
^{2, 3, 4, 5, 6}Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
^{*}e-mail: aimukhambetova@mail.ru

ТІЛАРАЛЫҚ БАЛАМАЛАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ЖЕРГІЛІКТІ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Практикалық және теориялық тұрғыдан көп жүйелік тілдерді салыстырмалы зерттеу. Мақалада әртүрлі жүйелік тілдерді практикалық және теориялық тұрғыдан салыстырмалы зерттеу қарастырылған. Әлемнің тілдік бейнесі әртүрлі құрылымдық тілдердегі "өлшем" тұжырымдамасында ұсынылған. Контрастивті зерттеулер мәдени өрнекті салыстыруға және салыстырылатын тілдердің ұлттық мазмұнына негізделген. Контрастивті лингвистика тілдердің ұқсас емес, қарама-қарсы ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөледі. Салыстырмалы зерттеулердің міндеттерінің бірі-тіларалық эквиваленттердің ішкі формасындағы мәдени және ұлттық ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау. Конвергенция мен алшақтықты анықтау үшін екі немесе одан да көп тілдердің мәдени және ұлттық ұқсастықтары мен

айырмашылықтары фактілері лингвистикалық әмбебаптылық тұрғысынан өте танымал.

Түйін сөздер: Мәдениет, коммуникация, тіл білімі, тіліралық сәйкестіктер, идиомалар.

**М. Грейн¹, Г.К. Капышева², Г.Б. Шарипжанова³,
А. Аймухамбетова*⁴, М.К. Кумарбекова⁵, З.К. Кумарбекова⁶**

¹Университет имени Иоганна Гутенберга, г. Майнц, Германия

^{2, 3, 4, 5, 6}ВКУ имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

*e-mail: aimukhambetova@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ И ЛОКАЛЬНЫЕ СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ЭКВИВАЛЕНТОВ

Аннотация. Целью данной статьи является сравнительное исследование мультисистемных языков в практическом и теоретическом плане. В статье рассматривается сопоставительное исследование разносистемных языков в практическом и теоретическом ключе, приведены идиомы и их значение в культуре. Языковая картина мира представлена в концепте «мера» в разноструктурных языках. Контрастивные исследования основаны на сравнениях культурного самовыражения и национального содержания сравниваемых языков. Одной из задач сопоставительных исследований является выявление культурных и национальных сходств и различий внутренней формы межязыковых эквивалентов. Факты культурного и национального сходства и различия двух или более языков в целях выявления конвергенции и расхождения очень популярны с точки зрения лингвистической универсальности.

Ключевые слова: культура, коммуникация, языкознание, межъязыковые эквиваленты, идиомы.

INTRODUCTION

Contrastive research of lingua cultural and local features of interlanguage equivalents is based on comparisons of cultural expression and the national content of the compared languages. The discussion of its various aspects we will continue in the future: such discussions testify the vitality of sciences and the connection of linguistic and culture. The development of the contrastive researches has evidences by the increasing number of publication different levels. In Germany and in Kazakhstan much attention is paid to multilingualism, the needs of teaching German, English and other languages in modern conditions. The issue of contrastive researches and their interconnections has been actively discussed.

The development of culture studies did not fully justify this distinction. According to modern concepts in the language comes to the light ethnic and cultural features of native speakers. On the one hand, it acts as the main factor of ethnic and cultural integration and on the other hand, it is the main differentiating feature of an ethnic group. In this case, cultural information encoded in linguistic units

is far from limited in the framework of one language and nationally specific means of expression. The components of culture contains national specific code, include traditions as stable elements of culture, as well as customs and rituals that perform the function of given society. The culture through language reflects national pictures of the world, national characteristics of cognition of a certain culture. The ability of communicative functions of the language forms intercultural communication. Intercultural communication characterizes the academic skills of a person by written and oral speech. The ability to communicate in the foreign language needs knowledge on the field of intercultural communication. The main rules are distinguished:

- 1) Compliance with generally accepted language standards;
- 2) attribute of an individual style of speech;

However, in real life, intercultural communication does not always correspond to these factors. There are various forms of deviation from the correct norm of intercultural communication. High culture and knowledge of intercultural communication presupposes not only its correctness, but also the ability to choose the most effective, most appropriate language tools for a given situation. In the process of the development, a person more and more completely masters the language and culture of communication.

SOURCES REVIEW

Every person who will communicate in the foreign language follows a general line of speech behavior. The accepted norms and conventions of public life directly affect the speech behavior. In the intercultural communication it is important to respect other person and to show goodwill. When representatives of different cultures meet each other, people have a natural tendency to perceive their behavior from the standpoint of their culture. They measure them from their standpoint. There is a certain stereotype of behavior, a generalized idea of the typical traits that characterize any people and society.

National-cultural specificity is typical for all or most representatives of any society. There are no genetically determined mental and moral features of a nation that have remained unchanged over the centuries. National-cultural specificity exists, if we understand it as a stable complex of values, attitudes, behavioral norms of society.

Intercultural communication presupposes the existence of certain communication models. If this condition is met, the so-called communicative code comes into force, which is a system of principles that give the speech behavior of communicants during the communicative act, based on a number of categories and criteria.

The cultural specificity of speech reflects national character of personality. Of particular interest we see the correlation between ethnic group, culture and language.

The above components are necessarily closed on the linguistic personality, subject of speech and the carrier of certain features of a national character. Even if a person had, due to certain circumstances, to live away from his ethnic homeland, as a rule, the language serves as a connecting link with the sources. Each nation has a certain set of behavioral stereotypes, in one way or another inherent in the members of

this historically established society. The typology of behavior is determined by many factors, of which the most significant are culturally related, that is, associated with the national characteristics of the origin, formation and development of the culture of a particular ethnic group.

It is argued that the cultures of different peoples are united among themselves by the unity of human thinking and diverge due to the different methods applied to this single thinking. V. von Humboldt wrote that a person's cognitive abilities and the ideas about the world are determined by a specific language. The different division of the world by languages is expressed, in particular, in the fact that to express the same concepts, one language uses separate words, and the other uses descriptive means. Development of communicative skills and the ability to reveal cultural and national features in the foreign language classroom depends on experiences in intercultural communication.

Similarity of languages and its genetic, areal, cultural features are the real basis for the comparisons. The study of unrelated languages reveals differences on cultural and national levels. Very important is the concept of universal features of languages. The goal of linguistic universals is to identify the cultural and national features of individual universals. The importance of universal's type in the language and culture is indicated by different scholars. Only on the basis of comparative linguistics it is possible to reveal differences between culture and language. It's true, that linguists point out to establish dependent implicative relations between all languages and cultures, because they are excessively high and impossible, so the scope of such problems, in particular with regard to the universal implications should always be limited. Die Sprache ist ein systematisch strukturell organisiertes Mittel der Kommunikation. Die Einheiten der Sprache sind eng miteinander verbunden. Da die Einheiten der Sprache in den strukturellen, semantischen, funktionalen, praktischen Beziehungen über verschiedene Qualitätsmerkmale verfügen, spricht man über verschiedene Möglichkeiten und Fähigkeiten in der kommunikativen Realisierung der Sprache (Marion, 2011).

METHODOLOGY

Universals raise languages and cultures as sciences to a new level, giving them a new cognitive quality, improving their cognitive, methodological capabilities, expanding their horizons. In this article we would like to compare some phraseological units from the point of their national and cultural features. For example: *better late than never, in for a penny, in for a pound*, as brave as a lion, as cool as cucumber. These are expressions reflecting originality of the national culture, national mentality.

The cognitive and logical approaches to the study of language and culture show the differences in the two types of cognitive and logical activities.

In the foreign language classroom we study idioms and set phrases which are different from lexical units in connection with national and cultural features. Idioms as a part of language are difficult to study and very closed to the type of the language and national differences. Mostly the semantic of idioms is goes together with the difficulty of their linguistic nature. Scientific researches show the typical and categorical features of idioms: multi-component, integrity to the systems of culture and language. Idioms

belong to the secondary nomination system, in comparisons to lexical units. Lexical units play more important role by increasing the language and by developing communicative skills. For expression of accusations in each language we can find idioms which reveal opinions to the actual situation. We cannot deny the importance of expression in many situations in everyday life. In these expressions we are able to give our positive or negative assessments and share our experiences. Cultural element exists in all languages. Generalization of knowledge and expedencies is a necessity in conceptual and mental activity. Generalization means that the phenomena of the world have the integrity and similarities. The regular form of consolidation of knowledge and expedencies about the world is connected with national and cultural features, which has assessments in the summarized form. The similarities and differences from the point of national and cultural features reveal the typological and gender communities of idioms of the compared languages. The native and foreign languages are studied as a structural organized system. The native and foreign languages are different in the structure, semantic, function.

RESULTS AND DISCUSSION

In the native and foreign languages we communicate by using different types of words and idioms, which are known as expressive and free stable phrases. The idioms have their own functions in the oral and written communication. Diese Merkmale werden bei der kommunikativen Realisierung der Sprache zum Vorschein treten. Phraseologismen nehmen in diesem Sinn den besonderen Platz, da tatsächlich die Sätze nicht gebildet oder die Aussagen nicht formuliert werden können, die nur aus den Phraseologismen bestehen würden. Im Unterschied zu den Phraseologismen haben die Wörter, als die Einheiten des lexikalischen Systems solche Blockierung in den Gesetzmäßigkeiten der Organisation der Rede und damit in der Kommunikation nicht. (Marion, 2011).

Idioms are the part of communication such all language units of the linguistic system. Language units have correlation with each in the language system and the correlation between levels is known as paradigmatic. For the base of unification of language units we need categories, macro concepts and micro fields, the function of them are different. The function of the language is to express the results of human's mentality, which has been reflected in sign.

The study of foreign languages includes many new methods. In this case we remember the first researches on the field of relationship, which describes the types of connections and relations that exist between the words in the given field. The concept and the linguistic field have methodological basis and theoretical significance. The theory of field approach reveals many paradigmatic relations. In addition, a research tool of the field was intended to confirm the theoretical postulate that not a single word has its own independent value, and it only gets the value in the field. The specific meaning of the word in this case depends on the neighbors - the words of one semantic, what other qualities surround it. (Rösler, 2011).

First of all by each research it is important to define the volume and the content of linguistic field. Second task the point of linguistic researches is to identify the

generalized meaning and the aim is to find the universals and describe logical processes which focus on expression of the meaning.

Composition of idioms has quantitative and qualitative feature. The main research task is to establish the structure of given concept and the main features of semantic bridge between all units among the field (Kursisa, 2011).

CONCLUSION

Each language describes the world different, and each language divides the world in its own way (Rösler, 2011). Among the variety of stable phrases, idioms have been considered from the point of expression. From linguistic researches we know that each language society expresses in the context of their world picture. Among the structural-typological approach to the study of idioms in related and unrelated languages of different languages should be named the basic theory of nomination, language modeling, field approach, descriptive linguistics, linguistic derivation and theory of motivation.

The phraseological system of state phrases of different languages reveals to facilitate the teaching and learning of foreign languages. Similarities are based on general linguistic laws and regularities of the human tongue.

Idioms discover and describe logical, cultural and cognitive structures of human languages, which are the main feature of the person with the abstract-logical categorical thinking.

REFERENCES

1. Fleischer W. (2011) Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig. VEB Bibliographisches Institut.
2. Jakobson R. (2006) Universals of language. –S. 11, 107,111 (in Eng) .
3. Kursisa A. (2011) Deutsch ist easy! Lehrerhandreichungen und Kopiervorlagen, Deutsch nach Englisch.Für den Anfangsunterricht.- S.18, 102, 104 (in Deu).
4. Kuße H., Chernyavskaya V. E. (2019) Culture: Towards its explanatory charge in discourse linguistics. Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature., 16 (3): 444–462. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2019.307> (In Russian)
5. Kaidarov A. T., Satanova S.K. (1989) Komparativnyesoofraseologismy, svyasannye so skotovodstom v kasachskomyasyke [Comparative zoo-phaeologists associated with pastoralism in the Kazakh language]// News of Academy of Science of Kazakh SSR, FilologicalSerie № 4. – P. 23-26
6. Marion G. (2011) Neue methodische Ansätze im DaF Unterricht mit Beiträgen deutscher und usbekischer WissenschaftlerInnen. Neue methodische Ansaetze.-S. 55,58 (in Deu).
7. Makkai A. (2014) Idiome structure in English. - The Hague- Paris.
8. Pilz K. D. (2011) Phraseologie „Redensartenforschung“. Stuttgart, 2011.- S.136
9. Rösler D.(2011) Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. Deutsch als Fremdsprache. –S. 14, 149, 160 (in Deu).

10. Rösler D. (2011) Deutsch als Fremdsprache außerhalb des deutschsprachigen Raums. Ein praktischer Beitrag zur Fortbildung von Fremdsprachenlehrern.-S. 12, 105, 108 (in Deu).
11. Staffeldt F. (2011) Zu einigen philosophischen und linguistischen Aspekten der Univarsalienpoblematik in: linguistische Arbeitsberichtesektion. Theoretische und angewandte Sprachwissenschaft der Karl-Marx Universitaet. Leipzig.- 39 S.
12. Schippa T. (2015) Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig.- 283 S.
13. Trier J. (2011) Der deutscheWortshatz in Sinnbezirk des Uberstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Band 1: Von den Anfaengen bis zum Beginn des XX Jahrhunderts, Heidelberg
14. Wotjak B. (2015) Verbale Phraseolexeme in System und Text. Tuebengen, 2015 – 180 S.

UDC 81

IRSTI 16.01.45

**G.K. Kapysheva¹, M. Grein², G.B. Sharipzhanova³,
A. Aimukhambetova*⁴, M.K. Kumarbekova⁵, Z.K. Kumarbekova⁶,
S.S. Uristem⁷, A.M. Shagyraeva⁸, A.Sh. Erzhanova⁹**

¹Johannes Gutenberg University, Mainz, Germany

^{2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9}Sarsen Amanzholov ECU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

*email: aimukhambetova@mail.ru

INTERLANGUAGE EQUIVALENTS OF ENGLISH, GERMAN, RUSSIAN AND KAZAKH LANGUAGES

Abstract. The purpose of this article is to identify and describe the main types of interlingual equivalents in English, German, Russian and Kazakh and the factors contributing to them. The paper presents different languages comparative study, contrastive research has a theoretical applied and practical significance. Forms of knowledge about the world presented in comparative phraseological units appear as a certain types of structures of knowledge representation, as the types of concepts. As a result of the study, we revealed the theoretical and practical foundations of comparative, structural-typological, interlanguage equivalents, systematized interlingual equivalents of the English, German, Russian and Kazakh languages.

Keywords: linguistics, interlingual phraseological equivalents, phraseological units.

**М. Грейн¹, Г.К. Капышева², Г.Б. Шәріпжанова³,
А. Аймухамбетова*⁴, М.К. Кумарбекова⁵, З.К. Кумарбекова⁶,
С.С. Үрістем⁷, А.М. Шагыраева⁸, А.Ш. Ержанова⁹**

¹Иоганн Гутенберг атындағы Университеті, Майнц қ., Германия
2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, ⁹Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан
*email: aimukhambetova@mail.ru

ТІЛАРАЛЫҚ СӘЙКЕСТІКТЕРДІҢ АҒЫЛШЫН, НЕМІС, ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ БАЛАМАЛАРЫ

Аңдатпа. Ағылшын, неміс, орыс және қазақ тілдерінің тіларалық баламаларының негізгі типтерін және оларды шарттастыратын факторларды анықтау және сипаттау. Мақалада әртүрлі құрылымды тілдерді салыстырмалы зерттеуде теориялық, практикалық және қолданбалы мақсаттарға байланысты мағлұматтар алуға болады. Әлемнің тілдегі бейнесі әр түрлі жүйедегі тілдердің концептерінде компаративті фразеологизмдер арқылы көрініс табады. Зерттеу нәтижесінде салыстырмалы, құрылымдық-типологиялық, тіларалық баламалардың теориялық және практикалық негіздерін ашып, ағылшын, неміс, орыс және қазақ тілдерінің тіларалық баламаларын жүйеледік.

Түйін сөздер: Тіл білімі, тіларалық сәйкестіктер, фразеологиялық бірліктер.

**М. Грейн¹, Г.К. Капышева², Г.Б. Шарипжанова³,
А. Аймухамбетова*⁴, М.К. Кумарбекова⁵, З.К. Кумарбекова⁶,
С.С. Уриستم⁷, А.М. Шагыраева⁸, А.Ш. Ержанова⁹**

¹Университет имени Иоганна Гутенберга, г. Майнц, Германия
2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, ⁹ВКУ имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан
*email: aimukhambetova@mail.ru

МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ В АНГЛИЙСКОМ, НЕМЕЦКОМ, РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Целью данной статьи является определение и описание основных типов межъязыковых эквивалентов английского, немецкого, русского и казахского языков и факторов их обуславливающих. В статье рассматривается сопоставительное исследование разносистемных языков в практическом и теоретическом ключе. Языковая картина мира представлена в концептах компаративными фразеологизмами в разноструктурных языках. В результате исследования мы раскрыли теоретические и практические основы сопоставительной, структурно-типологической, межъязыковых эквивалентов, систематизировали межъязыковые эквиваленты английского, немецкого, русского и казахского языков.

Ключевые слова: Языкознание, межъязыковые эквиваленты, фразеологические единицы.

INTRODUCTION

The study of interlanguage equivalents of different languages is a unique possibility to use new approaches, concepts, theories and methods developed in the last years in the comparative linguistic.

Among them we should name the structural-typological approach to the study of phraseology of related and unrelated languages of different systems, the use of the basic theory of nomination, language modeling, field approach, descriptive linguistics.

However the system of different languages has, like all other language systems, its universal language systems.

Phraseological universals contribute, like all other types of language universals, to description of common frameworks, systems and structures of a single human language as the main attribute and distinctive feature of the person with abstract-logical categorical thinking.

The relevance of the study is that interlanguage phraseological equivalents and compliance are the most fertile material for contemporary comparative phraseology to make a comparative study of different languages and reveal common, universal features and phraseological identity of phraseological world view of creative thinking, phraseological conceptualization of the world different languages.

Relevance of research provides a considerable degree of involvement in the orbit of the comparative, structural and typological study of English, German, Kazakh and Russian languages.

SOURCES REVIEW

The aim of this paper is to identify and describe the main types of interlanguage phraseological equivalents of English, German, Russian and Kazakh languages and the factors causing them.

The linguistic world image in this sense exists not due to the semantics, content of the language and linguistic, vocal formation, but only as linguistically explicated formally reflected and predictive world image or conceptual world view. The picture of the world is the informative, positive phenomenon, and as such it is not derived from the values of various (and often considered in isolation) lexical variants and even the global semantic system of the language, which is the product of cognitive activity. However, we cannot deny the fact that the nominative means of any language, their different combinations illustrate the changes that occur in the conceptual world image [1].

The theoretical value of the study of interlanguage equivalents lies in the fact that the research of interlanguage phraseological equivalents will make some changes in the theory of general and comparative phraseology, which became almost axiomatic, for example, phraseological ethnicity, uniqueness of phraseological units, nonmodelable essence of phraseological units, nonverbal essence of phraseological units. The theoretical significance of the study of interlanguage equivalents lies in the fact that the research results of interlanguage phraseological equivalents in different languages significantly enriches the theory of linguistic universals, typological linguistics.

Current development of the study of interlanguage equivalents is characterized by its wide enough multidirection, in particular for the language in general and the different aspects - systematic and structural, functional, anthropocentric, cultural linguistic, pragmatic, communicative, cognitive and typological.

Comparative sphere of linguistics, in particular, a comparative study of different systems, structurally and genetically related and unrelated languages, including the phraseology of their system is very relevant in the Kazakh linguistics.

Phraseological component of a language takes a special part in any language for various reasons: it is in demand of the system inside, by linguistic factors and functionally. Not only the features of the language nature of phraseological units itself, but also other levels of the language system, as well as universal and national peculiarities of different languages and their native speakers are reflected in phraseological system and its units called idioms.

Consideration of phraseology and phraseological system of one or different languages in terms of linguistic universals is a new trend in linguistics. Traditionally the phraseology is considered in linguistics as a system and language section, which reflects primarily the national and cultural identity. However phraseological language system has universal qualities and properties of different levels of the, its functioning, in various aspects of existence, development, interaction with other languages, qualities and characteristics, inherited in most languages and unique ethnical properties, which are peculiar to only one, particular language or a group of related languages.

The theory of interlanguage equivalents rises as a science to a new level and give it a new cognitive quality, improve its cognitive, methodological capabilities, expands its horizons, it involves all the new languages, compares related and unrelated languages.

The theory of interlanguage equivalents analyzes and is interested in features that allow you to combine a variety of languages. Establishing of similarities and differences in languages of different types is one of the central problems of linguistics. In the early days of its development, linguistics was interested in comparison of more languages in relation to their origin. The nature and type of languages were based on the typological construction. In recent years, the study of interlanguage equivalents was made by identifying similarities on the basis of certain characteristics or specially selected groups, justified from the standpoint of linguistics of universals and typological linguistics. Languages are grouped due to the nature of the spatial distribution and juxtaposition, their local contacts, which is the subject of areal linguistics or on the basis of their internal consistency - the actual typological features, which is the subject of typological linguistics.

In the analysis of the national language features are included, as it is known, on the one hand, those which are caused by the national culture of the people and native speakers, and those that relate to the internal organization and structure of the language system. The first and the second are not the same and should not be confused.

METHODOLOGY

Many of the objects and phenomena of the physical world are imprinted in the consciousness, mind, reason, and memory of all the people. This leads to the fact that we are dealing with almost two not identified and no identifiable levels: 1) the linguistic level, 2) cognitive level.

The study of interlanguage equivalents in connection with the methodology of foreign language teaching will develop the field approach in the investigation of systematic relations in the language. One of the brightest spheres of the manifestation is the concept of linguistic field, which has direct relation to the problematics in linguistics as the language and consciousness, the language and thinking. Between the ideal image of the world and the expressions there is a complete parallelism. In many languages the real objective world is presented in perfect shape, but in many ways different.

Interlanguage equivalents of English, German, Russian and Kazakh languages of the semantic field «fear» requires full compliance of derivational basis, prototypes correlated of phraseological equivalents in different languages at the lexical and grammatical levels. On the semantic field «fear» there are four levels of interlanguage equivalents in English, German, Russian and Kazakh languages. The physiology and biology of the human body is the same by all people regardless of the race and language, nationality and culture and the conceptualization consequences of fear in human body has a high similarity and analogy. Interlanguage equivalents of English, German, Russian and Kazakh languages of the semantic field «fear» express this unpleasant feeling in their derivational basis.

The same biology and physiology reaction of the body and body parts and organs to feeling of fear allow us to conclude with certainty that interlanguage phraseological equivalents of the semantical field of “fear” had arisen independently from each other in the studied languages.

There are borrowings in the system of interlanguage equivalents of these four languages. Structural-typological approaches to the study of interlanguage equivalents is a new trend in linguistics. It is completely justified, because phraseological system like all other language systems has universal properties and characteristics upon which linguistic basis, common linguistic features, and phraseological system categories itself and regularities, typical for phraseological systems in any language can be installed. Phraseological system can and should be studied like any other systems of the language in terms of universal linguistic and typological linguistic.

Universal features of phraseological systems and phraseological units are expressed and manifested in various ways, but only on the phraseological level. Phraseological system of any language, like all other language systems, is characterized by two principles, on which it is based: 1) paradigmatic and in 2) syntagmatic.

Paradigmatic and syntagmatic, language and speech are central universals of human languages and cognitive systems, including the phraseology. The object of study is universal features and properties of phraseological units and phraseological systems of different languages. Interlanguage equivalents studied from the standpoint of two disciplines: typological linguistics, on the one hand and on the other hand comparative phraseology. There are three types of language universals in the system of this science: a) linguistic universals; b) incompletely matching equivalents and c) implications. Only with these types of universals we can deeper and more comprehensively reflect and convey the essential features of human languages. Universal-implications are more hypothetical than empirical universals.

There are two types of empirical universals:

- a) Conceptual- semantic or extralinguistic;
- b) Structural caused and interlinguistic.

The first type of universals reflects the deep structures of language content and the second type of universals engages the form of linguistic signs. Phraseological units are a special language type of secondary nomination and characterized as a language unit with the structure of multicomponent, separately formed. In the theory of linguistics we will split these units into primary, secondary and tertiary category. The first type is basically stated, extralinguistically motivated word, the second type is linguistically motivated word, and the third type is a phraseological unit, which is situationally motivated.

For structural-typological study of phraseological systems of different languages distinction between two types of universals is essential: lexical-phraseological and proper phraseological. In the first case semasiological approach dominates with elements of onomasiological principle of research. There is an important fact from the position of lexical-phraseological universals, that vocabulary and idioms are not separated units of the language, they are related and interact with each other.

RESULTS AND DISCUSSION

Language categories and phenomena are able to show on their core some differences between the lexicology and phraseology. Some types of derivational bases may be universal in phraseological systems of different languages, for example, idioms which contain body parts and associative relationship. Types of derivational bases may cause different new phraseological universals implications.

All universal manifestations and patterns related with motivation are closely connected, because they discover the associative-psychological substrate. On the one hand we speak about linguistic facts, about the relationship between internal form and actual phraseological meaning. On the other hand on the basis of motivation we should name the mechanisms and processes of cognitive-semantic order, image-associative operation of consciousness, memory, perception and recollection. Proper phraseological universals are completely different type than the lexical-phraseological universals. They have to do only with phraseological system and phraseological units. Their establishment has its stages and approaches.

On the first stage it is necessary to distinguish three groups of phraseological universals: 1) specified in extra-linguistic way; 2) lexical-phraseological; 3) proper phraseological.

These problems should be solved in two ways: a) the delimitation of interlanguage system from extralinguistic; b) the delimitation of proper phraseological universals from lexical-phraseological. We say about two options: a) the parameters of lexical-semantic universals; b) the parameters of proper phraseological universals. Regularity in phraseology and phraseological universals manifest themselves very clearly and systematically in phraseological models and simulations.

Phraseological units of one language, as a rule, have correspondence similar with phraseological units in another language. We will research on the basis of English, German, Russian and Kazakh languages interlanguage equivalents of various types.

There is no 1:1 correlation in different languages by establishing of equivalents. In addition, the actual phraseological value is rarely predictable fully with all their pragmatic and semantic nuances. Different nations are able to equally divide, reflect and see the world. There are variety of reasons, among which should be noted, first of all the unity and similarity of the real world, lifestyle, needs and desires of the people, the identity of their biology, physiology, psychology.

The fact of similarity of phraseological units in different languages on various aspects makes the study of comparative structural-typological principles necessary and relevant. Comparative structural-typological study of different languages phraseological shows two patterns:

a) The existence of mental operations in processes of conceptualizing the world and idiom building;

b) Selectivity and national features in two types of cognitive and linguistic human activities.

CONCLUSION

Phraseological component of language is one of the most difficult elements in the study of foreign languages and language acquisition. Mostly it is connected with the complexity of linguistic nature. Its most typical and categorical features are: multi-component, separately statefulness, phrase form, imagery, semantic integrity, phraseological stability in all aspects of its linguistic nature, belonging to the language and linguistic phraseological system.

This feature of idioms in the form of generalization is revealed in concepts. With the help of concepts we organize judgments, inferences speech activity, oral and written communications. Generalization is a necessity in cognitive and mental activity of human. The most common and regular form of consolidation of knowledge about the world is a concept, which encompasses the essential features and functions of the objects and phenomena of the real world in a summarized form.

Comparative structural-typological study of phraseology can effectively implement and provide interesting, valuable and useful scientific results under certain research conditions: the use of unified theory of methodology, a unified conceptual-terminological apparatus.

REFERENCES

1. Kursisa A. Deutsch ist easy! Lehrerhandreichungen und Kopiervorlagen, Deutsch nach Englisch. A.Kursisa, Für den Anfangsunterricht. 2011, 18, 102, 104 (in Germ)
2. Rösler D. Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. D.Roessler, Deutsch als Fremdsprache. 2011,14,149,160(in Germ)
3. Rösler D. Deutsch als Fremdsprache außerhalb des deutschsprachigen Raums. D.Roessler, Ein praktischer Beitrag zur Fortbildung von Fremdsprachenlehrern. 2011,12,105,108 (in Germ)

4. Marion G. Neue methodische Ansätze im DaF-Unterricht mit Beiträgen deutscher und usbekischer WissenschaftlerInnen. G. Marion, Neue methodische Ansätze. 2014, 55, 58 (in Germ)
5. Jakobson R. Implications of language universals for linguistics. R. Jakobson, Universals of language. 2016, 11, 107, 111 (in Engl)
6. Marion G. (2011) Neue methodische Ansätze im DaF Unterricht mit Beiträgen deutscher und usbekischer WissenschaftlerInnen. Neue methodische Ansätze. - S. 55, 58 (in Deu).
7. Makkai A. (2014) Idiom structure in English. - The Hague- Paris.
8. Pilz K. D. (2011) Phraseologie „Redensartenforschung“. Stuttgart, 2011. - S. 136
9. Rösler D. (2011) Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. Deutsch als Fremdsprache. - S. 14, 149, 160 (in Deu).
10. Rösler D. (2011) Deutsch als Fremdsprache außerhalb des deutschsprachigen Raums. Ein praktischer Beitrag zur Fortbildung von Fremdsprachenlehrern. - S. 12, 105, 108 (in Deu).
11. Staffeldt F. (2011) Zu einigen philosophischen und linguistischen Aspekten der Universalienproblematik in: linguistische Arbeitsberichte. Theoretische und angewandte Sprachwissenschaft der Karl-Marx Universität. Leipzig. - 39 S.
12. Schippa T. (2015) Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig. - 283 S.
13. Trier J. (2011) Der deutsche Wortschatz in Sinnbezirk des Überstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Band 1: Von den Anfängen bis zum Beginn des XX Jahrhunderts, Heidelberg
14. Wotjak B. (2015) Verbale Phraseolexeme in System und Text. Tübingen, 2015 – 180 S.

UDC 81

IRSTI 16.01.45

**Г.К. Капышева¹, М. Грейн², С.С. Үрістем³, И.Ж. Жәлелова*⁴,
А.М. Шагыраева⁵, А.Ш. Ержанова⁶, Р.С. Накипова⁷**

^{1, 3, 4, 5, 6, 7}Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

²Иоганн Гутенберг атындағы Университеті, Майнц қ., Германия

*e-mail: zhalelova@mail.ru

ТІЛАРАЛЫҚ БАЛАМАЛАРДЫҢ ІШКІ ФОРМАСЫНЫҢ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Тіларалық эквиваленттердің ішкі формасының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау. Мақалада әртүрлі құрылымды тілдерді салыстырмалы зерттеуде теориялық, практикалық және қолданбалы мақсаттарға байланысты мағлұматтар алуға болады. Әлемнің тілдегі бейнесі әр түрлі

жүйедегі тілдердің «өлшем»концептісі арқылы көрініс табады. Әр түрлі тілдердің тіларалық баламаларының ішкі нысандарын салыстыру тіларалық баламалардың ұлттық-мәдени ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді. Конвергенция мен алшақтықты анықтау үшін екі немесе одан да көп тілдердің мәдени және ұлттық ұқсастықтары мен айырмашылықтары фактілері лингвистикалық әмбебаптылық тұрғысынан өте танымал.

Түйін сөздер: тіл білімі, тіларалық сәйкестіктер, идиомалар.

**Г.К. Капышева¹, М. Грейн², С.С. Уриستم³, И.Ж. Жалелова^{*4},
А.М. Шагыраева⁵, А.Ш. Ержанова⁶, Р.С. Накипова⁷**

^{1, 3, 4, 5, 6, 7}ВКУ имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

²Университет имени Иоганна Гутенберга, г. Майнц, Германия

*e-mail: zhalelova@mail.ru

СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЫ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ЭКВИВАЛЕНТОВ

Аннотация. Целью данной исследования является определение сходства и различия внутренней формы межъязыковых эквивалентов. В статье рассматривается сопоставительное исследование разно-системных языков в практическом и теоретическом ключе. Языковая картина мира представлена в концепте «мера» и в разноструктурных языках. Сопоставление внутренних форм межъязыковых эквивалентов разных языков позволяет выявить национально-культурное своеобразие межъязыковых эквивалентов. Факты культурного и национального сходства и различия двух или более языков в целях выявления конвергенции и расхождения очень популярны с точки зрения лингвистической универсальности.

Ключевые слова: языкознание, межъязыковые эквиваленты, идиомы.

**G.K. Kapysheva¹, M. Grein², S.S. Uristem³, I.Zh. Zhalelova^{*4},
A.M. Shagyraeva⁵, A.Sh. Erzhanova⁶, R.S. Nakipova⁷**

^{1, 3, 4, 5, 6, 7}Sarsen Amanzholov ECU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

²Johannes Gutenberg University, Mainz, Germany

*e-mail: zhalelova@mail.ru

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF INNER FORM OF INTERLANGUAGE EQUIVALENTS

Abstract. The purpose of the study to determine the similarities and differences of the internal form of interlingual equivalents. The paper presents different languages comparative study, contrastive research has a theoretical applied and practical significance. Forms of knowledge about the world presented in the concept of «measurement» in different structural languages. A comparison of the internal forms of interlingual equivalents in different languages reveals the national and cultural specificity of interlingual equivalents. The facts of cultural and national similarities and

differences of two or more languages in order to detect convergence and discrepancy are very popular from the point of linguistic universals.

Keywords: linguistics, interlingual equivalents, idioms.

INTRODUCTION

One of the tasks of contrastive researches is to reveal the similarities and differences of the inner form interlanguage equivalents. The facts of similarities and differences of two or more languages are in order to detect convergence and discrepancy is very popular from the point of linguistic universals. Quite clearly, the typology problem is formulated in an article by B. Potier, which establishes three stages of typological analysis: finding a typological trait, characterizing a language according to a given trait, classification of languages, or rather, determining the place of a language among other languages in the classification according to this trait. Some authors present the correlation of comparative linguistics and typology in such a way that typology is a more abstract science, while comparative linguistics is more specific: comparative linguistics provides material for typology, while typology provides a means of explaining corresponding convergence and discrepancy to comparative linguistics. In some theories, the concept of contrastive linguistics is narrowed, and in this case it is opposed to other forms of juxtaposition of languages. Of course, in the practical use of the data of contrastive linguistics, in particular in the teaching of languages, it is necessary to place more emphasis on differences than on similarities, but in principle when comparing languages, there are inevitably both similarities and differences, and there is no fundamental difference here. The tasks of a comparative study of languages can be formulated as follows:

- 1) It reveals the convergence and discrepancy in the use of language tools in different languages.

- 2) It allows you to better determine the features of each of the compared languages, which can elude the attention of the researcher with only one "internal" language learning.

- 3) It is directly connected with various types of applied linguistics, primarily with the teaching of a non-native language, where it allows one to predict and overcome unwanted interference, as well as with the theory of translation, for which it provides a reliable linguistic base.

SOURCES REVIEW

Contrastive linguistics arose on the basis of comparative linguistics, as a new branch of science with an orientation toward the study of linguistic unique.

The object of contrastive research is at least a couple of languages. At the same time, neither the genetic or areal connections, nor the typological proximity or remoteness of these languages play a role as a choice of prerequisites for their comparison. The subject of contrast is the difference or correspondence of the compared languages. Such differences and correspondences exist at all levels of the language, both symbolic and non-familiar. In contrastive linguistics, for example, one can compare phonetic and phonological, lexical and phraseological, morphological,

syntactic systems of two languages. The results of such studies are useful in teaching foreign languages.

But contrastive research is based on a twofold correlation between the plan of expression and the content of the compared languages. Contrasting linguistics is aimed at: detecting differences and similarities in the languages being compared. Contrasting linguistics pays special attention to dissimilar, contrasting features of languages.

Modern research in the field of contrastive linguistics is characterized not only by the pluralism of opinions regarding goals and directions, but also by the diversity of methods. Practically there is not a single linguistic method, not a single modern linguistic theory, which would not be put at the service of a comparative study of the language, used for contrasting purposes. At present, contrastive linguistics appears as an already established science with its goals, object, and methods of analysis. Of course, the discussion of its various aspects will continue in the future: such discussions testify to the vitality of science, and not to its weakness. The development of a contrasting direction is evidenced by the publication of an increasing number of diverse works, a comparative description of pairs of languages spanning different levels of the language.

Contrastive linguistics took shape as a special science within the science of language twenty years ago: it is still experiencing its youth, it is still looking for itself, it seeks to defend and substantiate its independence among other linguistic sciences, develop its own methodology, prove itself, and prove its usefulness. Comparison of languages appeared immediately after their “Babylonian mixture”, when, according to legend, a single language was replaced by linguistic diversity. Any grammars of the studied second language, and many of the first grammars of the native language, were written against the background of comparison, conscious or unconscious, with another language - the native language in the first case or the more prestigious language of culture - in the second.

METHODOLOGY

In Kazakhstan, much attention is paid to multilingualism, the needs of teaching English, Kazakh and Russian languages in modern conditions, taking into account the level approach, stimulate contrasting research. Of undoubted interest is familiarization with the works of foreign scholars who contributed to the development of comparative linguistics abroad, an introduction to how they posed and tried to solve the question of the place of comparative analysis among other linguistic trends, the content and methods of contrasting language learning. Coming out of the bowels of teaching a foreign language and justifying its existence by this teaching, contrastive linguistics has an important practical purpose.

The first question that naturally arises in connection with contrastive linguistics is the question of its place among other sections of linguistics. Comparison is the main method of learning a language. In science, the issue of contrastive linguistics and linguistic typology, their interconnections, was actively discussed. The Russian scientist V. Skalichka explains the difference between them as follows: the typology takes as a basis for comparison the individual components of the system, but studies them in all languages or in the broadest possible generality of languages. Comparative

linguistics compares only two languages, all elements between two languages of the compared system.

The development of typological and comparative studies did not fully justify this distinction. The subject of comparative analysis can be a separate phenomenon, and not necessarily in two, maybe in several languages, while typological analysis can cover large sections of the language and even the structure of the language as a whole. According to modern concepts, language is the most important sign of belonging of its speakers to a certain ethnic group. Nevertheless, on the one hand, it acts as the main factor of ethnic integration, on the other hand, it is the main differentiating feature of an ethnic group. In this regard, cultural information encoded in linguistic units is far from necessarily limited to the framework of one language and nationally specific means of expression. The components of culture, bearing a nationally specific coloring, include traditions as stable elements of culture, as well as customs and rituals that perform the function of unconscious familiarization with the prevailing system of regulatory requirements in a given society; life, everyday culture, closely related to traditions; everyday behavior, mimic and pantomimic codes used by some linguistic and cultural community; national pictures of the world, reflecting the specifics of perception of the surrounding world, national characteristics of thinking of the carriers of a certain culture; art. The ability to most effectively use the communicative functions of the language forms what is called intercultural communication. Intercultural communication characterizes the degree to which a person speaks a language and is able to realize its expressive capabilities in order to convey to his speech a form corresponding to its content and goals. In intercultural communication, two main factors are distinguished:

- A) Compliance with generally accepted language standards;
- B) features of an individual style of speech;

However, in real life, intercultural communication does not always correspond to these factors. There are various forms of deviation from the correct norm of intercultural communication. High culture and knowledge of intercultural communication presupposes not only its correctness, but also the ability to choose the most effective, most appropriate language tools for a given situation. In the process of his development, a person more and more completely masters the language and culture of communication. A person in society is prone to acquiring the views, points of view and habits of those people with whom he is interested in communicating. He strives for a model that has developed in the minds of native speakers, tries to act according to the rules of the communicative roles of the speaker and the listener. He is trying to master the oral and written forms of communication as native speakers do.

The speaker seeks to follow a general line of speech behavior. The accepted norms and conventions of public life directly affect the nature of speech behavior. In any society, certain speech actions are allowed, others are not allowed. But, in any case, the speaker is trying not to offend the other person, not to humiliate his dignity, but, on the contrary, to show respect to him and to show goodwill. When representatives of different cultures meet each other, people have a natural tendency to perceive their behavior from the standpoint of their culture, to measure them on their

standpoint. There is a certain stereotype of behavior, a generalized idea of the typical traits that characterize any people.

The existence of such ideas is an undoubted fact. Stereotypical are opinions about the quick temper of Italians, the coldness of the British, the stubbornness of the Finns, the breadth of soul, disorganization and kindness of Russians. This hence shows the difference in the speech behavior of different nations.

A student of a second language assesses the situation based on his native pragmatic norms, and the pragmatic linguistic transfer occurs, when native modes of action and linguistic meanings are transferred to the language being studied when performing speech acts. National-cultural specificity, if we mean by it the totality of personality traits that are typical for all or most representatives of any nation, does not exist. There are no genetically determined mental and moral features of a nation that have remained unchanged over the centuries.

A national character exists, if we understand it as a stable complex of values, attitudes, behavioral norms specific to a given culture. The national specificity of speech behavior is revealed by comparing the norms and traditions of communication between different peoples. People voluntarily or involuntarily perceive ethnic and cultural stereotypes, which are understood by many as a myth, as patterns that must be met in order to be what its people should be. Therefore, the stereotypical ideas about the features in the national-cultural plan actually have a certain impact on people, stimulating the formation of those character traits and those norms of speech behavior that are reflected in pragmatic clichés, which are also an important factor in intercultural relations. The atmosphere in which contacts between representatives of different nationalities develop to a large extent depends on them.

The more we know about the rules of speech behavior of native speakers, the more efficiently we will be able to communicate with them using various language means acceptable for a given society. Without the ability to understand and respect other people's customs, it is impossible to live in a modern world in which communication between people of all countries and continents is becoming more and more close and active. Intercultural communication presupposes the existence of certain communication models. If this condition is met, the so-called communicative code comes into force, which is a system of principles that govern the speech behavior of communicants during a communicative act, based on a number of categories and criteria. The basic categories are the communicative goal and communicative intention, which play the role of regulators of verbal communication, which enforce the criteria and principles of correct speech behavior. In everyday speech communication, the communicative goal does not always correspond to the communicative intention. The reason for this, as a rule, is the lack of competence of the speaker due to not too rich communicative experience.

RESULTS AND DISCUSSION

The national-cultural specificity of speech behavior is based on the presence of intercultural knowledge, which is more common in close or related cultures. It is necessary to take into account the fact that personal meanings, constantly arriving and conceptual systems of communicants can have many options, which enriches or

complicates the communication process in general. The identification of the national-cultural specificity of speech behavior remains an urgent area in linguistics. Currently, of particular interest is the idea of the correlation of ethnic group, culture and language. Between the historical development of the ethnos, national culture and language, a deep analogy can be clearly seen. It can be said that ethnos and national culture exist as long as the meanings of the words of the national language exist, the specificity of the national speech norms, and literature written in the national language.

The above components are necessarily closed on the linguistic personality, subject of speech and the carrier of certain features of a national character. Even if a person had, due to certain circumstances, to live away from his ethnic homeland, as a rule, the language serves as a connecting link with the sources. Each nation has a certain set of behavioral stereotypes, in one way or another inherent in the members of this historically established society. The typology of behavior is determined by many factors, of which the most significant are culturally related, that is, associated with the national characteristics of the origin, formation and development of the culture of a particular ethnic group.

It is argued that the cultures of different peoples are united among themselves by the unity of human thinking and diverge due to the different methods applied to this single thinking. V. von Humboldt wrote that a person's thinking and his ideas about the world are determined by a specific language. The different division of the world by languages is expressed, in particular, in the fact that to express the same concepts, one language uses separate words, and the other uses descriptive means.

According to V. Humboldt, the language contains energy, the spirit of the people. He called for a philosophically sound comparison of languages and the discovery of various ways of seeing the world. Contrasting linguistic units as a means of communication are a system of means of expression, in which the significance of the internal form, the richness of linguistic resources are manifested with particular clarity, and at the same time, the identity of the national culture and the national way of thinking are revealed.

CONCLUSION

Language units as a means of intercultural communication are combinations of words, the specificity of which is based on traditional comparison. It can also be stable phrases, which consist of two or more components that have semantics of comparison and are combined into a single whole, for example: *as like as two peas - similar as two drops of water*. Comparison is one of the oldest ways of knowing the surrounding reality. It expressively, clearly, figuratively characterizes a person, natural phenomena, and everyday situations. The analysis of comparative components makes it possible to turn to the linguistic state when the choice of an object for comparison was just made, and also to trace the process of formation of the internal form of the comparative component.

REFERENCES

1. Kursisa A. Deutsch ist easy! Lehrerhandreichungen und Kopiervorlagen, Deutsch nach Englisch. A.Kursisa, Für den Anfangsunterricht.2011, 18, 102, 104 (in Deu).
2. Rösler D. Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. D.Roessler, Deutsch als Fremdsprache. 2011, 14, 149, 160 (in Deu).
3. Rösler D. Deutsch als Fremdsprache außerhalb des deutschsprachigen Raums. D.Roessler, Ein praktischer Beitrag zur Fortbildung von Fremdsprachenlehrern. 2011,12, 105, 108 (in Deu).
4. Marion G. Neue methodische Ansätze im DaF Unterricht mit Beiträgen deutscher und usbekischer WissenschaftlerInnen. G.Marion, Neue methodische Ansaetze.2011,55,58 (in Deu).
5. Jakobson R. Implications of language universals for linguistics. R.Jakobson, Universals of language. 2006, 11, 107,111 (in Eng) .
6. Marion G. (2011) Neue methodische Ansätze im DaF Unterricht mit Beiträgen deutscher und usbekischer WissenschaftlerInnen. Neue methodische Ansaetze.-S. 55,58 (in Deu).
7. Makkai A. (2014) Idioms structure in English. - The Hague- Paris.
8. Pilz K. D. (2011) Phraseologie „Redensartenforschung“. Stuttgart, 2011.- S.136
9. Rösler D.(2011) Deutsch als Zweit- und Fremdsprache, Gemeinsamkeiten und Unterschiede. Deutsch als Fremdsprache. –S. 14, 149, 160 (in Deu).
10. Rösler D. (2011) Deutsch als Fremdsprache außerhalb des deutschsprachigen Raums. Ein praktischer Beitrag zur Fortbildung von Fremdsprachenlehrern.-S. 12, 105, 108 (in Deu).
11. Staffeldt F. (2011) Zu einigen philosophischen und linguistischen Aspekten der Univarsalienproblematik in: linguistische Arbeitsberichtesektion. Theoretische und angewandte Sprachwissenschaft der Karl-Marx Universitaet. Leipzig.- 39 S.
12. Schippa T. (2015) Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig.- 283 S.
13. Trier J. (2011) Der deutsche Wortschatz in Sinnbezirk des Überstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes, Band 1: Von den Anfängen bis zum Beginn des XX Jahrhunderts, Heidelberg
14. Wotjak B. (2015) Verbale Phraseolexeme in System und Text. Tübingen, 2015 – 180 S.

УДК 82.02
МРНТИ 17.07.41

Л.Н. Демченко*, С.А. Чирцова
ВКУ имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан
*e-mail: dln1968@bk.ru

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ В ЭСТЕТИКЕ Ф.М.
ДОСТОЕВСКОГО**

Аннотация. Ф.М. Достоевский – одна из крупных величин в истории мировой художественной культуры. Творческое наследие писателя насчитывает огромное количество произведений, ставших классическими в истории мировой литературы, писатель много работ посвятил и изучению произведений других мастеров художественного слова. Писатель такого масштаба как Ф.М. Достоевский, сторонник социального подхода в литературе, дал глубочайшую оценку творческой деятельности не менее значимого поэта и писателя всех времен и народов – А. С. Пушкину. В предлагаемой статье авторы видят свою цель – рассмотреть, с одной стороны, особенности писательской рецепции, и с другой – особенности авторской индивидуальности в отношении создания художественного образа самим Ф. М. Достоевским, опорным ориентиром в этом плане авторам послужила работа М. Бахтина «Проблемы поэтики Ф. М. Достоевского». К изложению основных положений исследования привлечены статьи и изыскания ученых в области поэтики текста, интертекстуальности и философии литературы. Авторы также преследовали цель – осветить современный взгляд на творческое наследие писателя, отразившего эпоху и литературно-критические направления второй половины XIX века.

Ключевые слова: Художественный образ, писательская рецепция, интерпретация, текст, писатель, читатель, автор.

Л.Н. Демченко*, С.А. Чирцова

Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ; Өскемен қ., Қазақстан

*e-mail: dl1968@bk.ru

ЭСТЕТИКАДАҒЫ КӨРКЕМДІК БЕЙНЕЛЕР Ф.М.ДОСТОЕВСКОГО

Аңдатпа. Ф.М. Достоевский - әлемдік көркем мәдениет тарихындағы ірі шамалардың бірі. Жазушының шығармашылық мұрасында әлемдік әдебиет тарихында классикалық болған көптеген шығармалар бар, жазушы көптеген еңбектерін басқа да көркем сөз шеберлерінің шығармаларын зерттеуге арнаған. Әдебиеттегі әлеуметтік көзқарастың жақтаушысы Ф.М. Достоевский сияқты ауқымдағы жазушы барлық заманның және халықтардың аса маңызды ақыны мен жазушысы А. С. Пушкиннің шығармашылық қызметіне терең баға берді. Ұсынылып отырған мақалада авторлар өз мақсатын көреді - бір жағынан жазушылық рецепцияның ерекшеліктерін қарастыру, екінші жағынан - Ф.М. Достоевскийдің көркемдік бейнесін жасауға қатысты авторлық даралықтың ерекшеліктері, бұл тұрғыда авторларға М. Бахтиннің «Ф.М. Достоевскийдің ақындық проблемалары» атты еңбегі тірек бағдар болды. Зерттеудің негізгі ережелерін баяндауға мәтін поэтикасы, интертекстуалдылық және әдебиет философиясы саласындағы ғалымдардың мақалалары мен ізденістері тартылған. Авторлар сондай-ақ XIX ғасырдың екінші жартысындағы дәуір мен әдеби-сыни бағыттарды бейнелеген жазушының шығармашылық мұрасына

заманауи көзқарасын жария ету мақсатын көздеді.

Түйін сөздер: Көркем бейне, жазушылық рецепция, түсіндірме, мәтін, жазушы, оқырман, автор.

L.N. Demchenko*, S.A. Chirtsova

Sarsen Amanzholov ECU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

*e-mail: dln1968@bk.ru

ARTISTIC IMAGES IN THE AESTHETICS OF F. M. DOSTOEVSKY

Abstract. F. M. Dostoevsky is one of the largest in the history of world art culture. The writer's creative heritage has a huge number of works that have become classical in the history of world literature, the writer devoted many works to the study of the works of other masters of the artistic word. A writer of such a scale as F.M. Dostoevsky, a supporter of a social approach in literature, gave a deep assessment of the creative activity of an equally significant poet and writer of all times and peoples - A. S. Pushkin. In the proposed article, the authors see their goal - to consider, on the one hand, the features of the writing reception, and on the other - the features of the author's individuality regarding the creation of an artistic image by F. M. Dostoevsky himself, the authors were supported in this regard by M. Bakhtin's work "Problems of poetics F. M. Dostoevsky." Articles and research of scientists in the field of poetics of text, intertextuality and philosophy of literature are involved in the presentation of the main provisions of the study. The authors also pursued the goal of illuminating the modern view of the creative heritage of the writer, who reflected the era and literary and critical directions of the second half of the 19th century.

Keywords: Artistic image, writing reception, interpretation, text, writer, reader, author.

ВВЕДЕНИЕ

Художественный образ – одна из ключевых категорий литературоведения. Обращаясь к пониманию и раскрытию образа, исследователи соприкасаются с весьма с разветвленной системой. Понятие образа и образности затрагивает вопросы понимания, интерпретации и художественной рецепции. Ф. М. Достоевский создал целый ряд канонических образов, ставших известными мировому читателю. Сложно сказать, кто бы ни прибегал к классическим образам Ф.М. Достоевского в своих исследованиях различного толка и понимания. Диалог писателя и читателя, как известно, происходит посредством художественного текста, что само как явление выступает знаменательной частью художественного мира автора произведения. Безусловно, важна роль читателя, его понимание и интерпретация художественного текста как системы художественных образов.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Изучение художественного текста лежит в плоскостях изучения различных научных методов, в том числе в трудах представителей психологической школы, в частности, Овсяннико-Куликовского, Потебни. Овсяннико-Куликовский дал своеобразную классификацию чувств и охарактеризовал особые категории индивидуальной личности, ориентируясь на национальный, социальный, профессиональный признаки [1, с. 17-18]. Овсяннико-Куликовский сделал шаг в сторону анализа произведения писателя и самого историко-литературного процесса как «процесса смены психологических типов личности в литературе разных периодов и этапов» [1, с. 20]. Мы можем понимать концепцию ученого именно с позиции того, что восприятие художественного текста зависит от содержания самой эпохи и типологии социальной личности.

В научных изысканиях нашего современного ученого А.Н. Безрукова, который обратился к изучению художественной рецепции, делается акцент на следующее: «Текст, в силу онтологической заданности, скрывает от читателя/реципиента смысловой потенциал, открытие, точнее переоткрытие которого происходит с частотным к нему (тексту) обращением. Необходимо учитывать тот факт, что буквальное взрывание текстовой структуры исследовательским сознанием порой нейтрализует художественные достоинства произведения» [2, с. 287]. «На фоне общеевропейских закономерностей социокультурной модернизации развитие новой русской литературы характеризовалось несомненным своеобразием именно на уровне рецептивной эстетики и поэтики», - такой взгляд на проблему рецептивной поэтики имеет под собой реальное основание [3, с. 3]. Отсюда можно прийти к заключению, что когнитивный подход к пониманию текста может осуществляться как на уровне рациональном, так и эмпирическом.

МЕТОДОЛОГИЯ

В качестве методологической базы предлагаемого исследования взяты структурный метод и метод типологического анализа.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Возникает проблема осознанности образа как отражения реального мира, преломленного в художественном сознании писателя-автора. Велика и значима в этом случае роль читателя и каким он должен быть в освоении художественного мира писателя. На этот счет существует масса исследований и точек зрения. На наш взгляд, интерес может представлять работа У. Эко, который в своё время выдвинул весьма интересную точку зрения на понимания природы читателя, исследователь открыл особое понимание читателя как «идеального». Что же за этим стоит? В первую очередь, выдвинутый термин лежит в плоскости вопроса формулы «модель-читатель». Выдвигается понимание «открытых» и «закрытых» текстов. «Читатель не может использовать текст так, как ему, читателю, хочется, но лишь так, как сам текст хочет быть использованным. Открытый текст, сколь ни был бы он «открыт», не позволяет произвольной интерпретации» [4, с. 243]. Понимание «закрытого» текста

обращено к конкретному адресату, который можем быть определен по возрасту, полу, социальной принадлежности, «открытый» текст предрасположен к *среднестатистическому* читателю. В отношении же «идеального» читателя, как излагает У. Эко, «только сам текст, именно такой, какой он есть, говорит нам о том, какого читателя он предполагает» [4, с. 247].

Проблема понимания текста затрагивает и вопрос опыта прочтения художественного текста, насколько читатель подготовлен к восприятию художественного текста, важно его знание эпохи, творческой индивидуальности писателя, литературного направления и многое другое, что бы расширило его представление о читаемом им произведении. Другая особенность в постижении художественного произведения – кто он читатель. Это может быть так называемый «среднестатистический» читатель, или же читатель – другой писатель, критик, исследователь текста. Как видим, у читателя, таким образом, может быть разная задача в зависимости от цели прочтения художественного текста и раскрытия структуры художественного образа.

«Идеальный» читатель привлекает внимание многих ученых, интерес представляет как сама формулировка понятия «идеальный» читатель, так и труды исследователей, которые обращались к этой проблеме. Так, Е. Г. Мельникова говорит о природе «идеального» читателя: «<...> «идеальный» читатель или зритель может быть понят также как категория историческая: каждый текст, программирующий своего интерпретатора, предполагает наличие у реципиента определенной текстуальной компетенции и общность контекста коммуникации. Именно апелляция к исторически конкретным событиям или фактам иногда обеспечивает когерентность воспринимаемого текста» [5, с. 241].

Понимание текста исходит от разных подходов и научных школ. Это понимание складывается от знания исторической эпохи, эстетической позиции автора-создателя текста, от читательского опыта в овладении прочитанного, учитывая его возрастные, интеллектуальные, профессиональные особенности. Каждый отдельный текст является частью единого «мирового» текста, и читатель, получивший свой опыт, тоже является частью этого единого мирового познания. В этом плане интерес представляет исследование Мариона Руца об эмигрантском поэте Алексее Цветкове, в творчестве которого нашло отражение греческого и римского наследия, что может служить, как раз, точками соприкосновения эпох и художественных концепций человека [6, с. 151].

Говоря о творческом наследии Ф. М. Достоевского [7, с. 225-228], мы не можем обойти тот факт, что социальная проблематика его творений не отрывается от проблемы человека морального, глубины понимания которого уходят в христианскую тематику, затрагивают вопросы глубоко нравственного порядка, что отражено в ряде работ о творческом мастерстве писателя. Это особо прозвучало в исследовании С.А. Нижникова, который подчеркнул: «Достоевский, развивая идею о русском народе как богоносце, не имел в виду ничего националистического» [8, с. 108]. Отсюда такая глубина его образов. Только с высоты христианско-нравственного идеала осознается художественный образ писателя, воплотившего в своих творениях трагизм эпохи и новизну взгляда на мир и мироустройство. С этих позиций Ф. М. Достоевский

и дает оценку творений своих соплеменников и собратьев по перу [9. с. 4]. В этом отношении интерес представляет писательская рецепция. Если рассматривать с точки зрения писательской рецепции понимание художественно значимого образа в эстетике Ф. М. Достоевского, то следует вспомнить речь Достоевского о Пушкине [10. с.129-149]. Достоевский глубоко проанализировал пушкинские образы и дал высокую оценку мастерству великого поэта.

Достоевский особо подчеркнул, что Пушкин раскрыл в своих творениях скрытую «способность всемирной отзывчивости и полнейшего перевоплощения в гении чужих наций, и перевоплощения почти совершенного». Другими словами, талант Пушкина адаптировал накопленный западноевропейский опыт, художественную традицию для русского читателя, став творцом абсолютной новой до сегодняшнего дня не освоенной широты художественной мысли, воплотившей и аккумулирующей в себе, образы мировой культуры, таких гениев, как Шекспир, Сервантес, Шиллер.

Достоевский придерживался в первую очередь задач социального обновления общества и видел, что благодаря гению Пушкина, его гуманистическому идеалу предстала богатая культура народа, которая из патриархальной Руси достигла высот социально-экономического размаха. Пушкинская эпоха – это новый колоссальный поворот в жизни русского общества, идущий от времен крещения Руси и преобразований Петра I.

Этот исполинский шаг и увидел Достоевский в идеях и образах Пушкина, которые выразили духовно-нравственный идеал русского общества, и было это раскрыто благодаря вере в великую мощь русского человека, русского народа [11 с. 67].

Достоевский, сопоставляя образы Алеко («Цыганы») и Онегина («Евгений Онегин»), усматривает эволюцию пушкинского героя от романтического к реалистическому. Большой одиночеством и скитальчеством человек ищет гармонию, и, прежде всего, в самом себе.

Два великий писателя 19 века – А.С. Пушкин и Ф. М. Достоевский. Один век – разделенный на первую и вторую половину.

Пушкин открыл для мирового читателя русскую культуру, Достоевский – приоткрыл загадку пушкинских образов и идей. Пушкина по праву считают титаном русского Возрождения. Ю. Лотман писал: «Достоевский настаивал на том, что вся последующая великая русская литература «вышла прямо из Пушкина» ...» [12 с. 6].

Вслед за классиком русской литературной критики В.Г. Белинским своё слово о Пушкине сказал и Ф.М. Достоевский, выделив четыре ключевые позиции в своей речи о Пушкине. Писатель увидел в творческих замыслах поэта обновленное сознание русского народа, его характер и стремления изменить мироустройство, отсюда появление таких пушкинских героев, как Алеко и Онегин, персонажи, возросшие на русской почве. Впоследствии эти образы, продолжили своё шествие на страницах романов Лермонтова, Гоголя, Тургенева, Толстого. Именно Пушкину удалось раскрыть красоту исторических и бытовых типов, их силу души и воли. Это и образы русских женщин, и людей из простого

народа. «Все эти типы, - сказано Достоевским, - положительной красоты человека русского и души его взяты всецело из народного духа».

Именно к народной проблематике и социальному устройству обращен взгляд писателя, причем взгляд в большей степени идущий от корней русской бытности и христианско-религиозного мировоззрения. Потому-то так глубоко размышления писателя о душе и милосердии, о социальном устройстве мира, утратившего такие категории как милосердие и сострадание к ближнему. И обширные романы, которые, по словам М. Бахтина [13. с. 10], наполнены полифонизмом, и малые по объёму повествования пронизаны тонкой нитью боли за происходящее вокруг.

Возможно, такого рода раздумья подтолкнули автора столь значительных творений к написанию малых по объёму и жанру произведений. К таким можно отнести рассказ Ф.М. Достоевского, созданный в жанре святочного рассказа «Мальчик у Христа на елке», изданный в 1876 году, который, как правило, содержал поучительные, но светлые истории с хорошим концом. [14, с. С.457-462]. Характерной особенностью святочного рассказа является то, что в нем в качестве главных персонажей фигурируют дети [15. с. 10]. Святочные рассказы были очень популярны в народе, и Ф.М. Достоевский создаёт такого рода произведения. Рассказ имеет двухчастную структуру: I. Мальчик с ручкой; II. Мальчик у Христа на ёлке.

Первая часть представляет собой почти лишённое эмоций сообщение о жизни «обитателей углов» и, в особенности, детей. «Мальчик с ручкой», мальчик, просящий милостыню, в быту это именуется как «идти по миру». Несколько раз писатель подчёркивает обычность, типичность такого явления на улицах. «Таких, как он, множество, они вертятся на вашей дороге и завывают что-то заученное», «я узнал потом, что этих мальчишек тьма-тьмушая», «такие передают об них вещи, что невероятно слышать, и, однако же, всё факты». Судьба этих детей незавидна. Уже к восьми годам все они становятся воришками; голод, холод, побои, пьянство, грязь, разврат, – делают из них диких зверьков - без Бога, без царя, без нации.

Зачем автору нужна эта вводная часть? Прекрасно понимая, что шокирует благовоспитанную публику, не желающую знать о темной стороне жизни, Ф.М. Достоевский прибегает в своем описании к мотиву сна и порогового состояния: «Дети странный народ, они снятся и мерещатся». Это – характерная особенность поэтики Достоевского, подмеченная ещё в исследованиях М. Бахтина. Мальчик – главный персонаж рассказа, находится в этом пороговом состоянии – между реальностью и ирреальностью. Писатель не говорит откровенно о смерти или гибели ребенка, а больше заостряет внимание на его переживаниях, смутном состоянии, где смешивается явь и затуманенность сознания.

Вторая часть рассказа, по сути, движение к самой кульминации – когда читатель ощущает безысходность положения юного героя. Его «замерзающие» пальчики не могут удержать монетку, как последнюю надежду на кажущееся спасение в этом мире. Действие рассказа уместается в одни сутки, по традиции святочного рассказа: утром мальчик просыпается в сыром холодном подвале, почти пустом, по праздничному времени, но всё же в нём есть обитатели –

мертво пьяный халатник и восьмидесятилетняя старушонка, охающая и ворчащая на мальчика. В центре внимания мальчика находятся его больная мать, к которой он часто подходит, и желание покушать, постоянно терзающее мальчика. Если в самом начале истории мальчик видится со стороны, то с какого-то момента мы начинаем видеть всё происходящее его глазами: когда уже начался вечер, в десятый раз он подошёл к нарам, чтобы разбудить свою маму, «жутко стало ему наконец в темноте».

С этого момента, с момента смерти матери, начинается самостоятельное «житие» мальчика, и мы начинаем чувствовать то, что чувствует он: сначала включаются ощущения темноты, страха и холода: «ощупав», «нашарив», «ощупью», «дохнул на свои пальчики, чтоб отогреть их»; потом подключается слух: не слыша пугающего воя собаки под соседской дверью, он пробирается к выходу. Вдруг он выходит в город – и ночной город с его холодным дыханием, где каждый малозначительный звук отдаётся в сознании ребенка: стук, гром, звон подков, крики людей; свет, лошади, кареты, прекрасный рождественский праздник за стеклом, - все эти ощущения ускоряют путь мальчика, становятся предвестниками чего-то далёкого и никем непознанного мира, приближая его к трагическому исходу. Ощущение голода и холода толкают его навстречу неизбежного. По пути он встречает множество людей. Блюстителю порядка отворачивается при виде мальчика, чтобы не заметить его. Четыре богатые барыни, угощающие пирогами всех входящих, кричат на него и машут руками.

Мир недвусмысленно даёт понять мальчику, что его присутствие в нём нежелательно, так как оно мешает празднику. Праздник Рождества становится мнимым, за роскошеством и добросердечием скрывается хладность чувства доброты и милосердия. Рождество предстаёт как праздник для одних и горькой правдой жизни для таких, как герой рассказа Достоевского. И этот праздник перестаёт быть праздником Рождества, он становится лишь фальшивой картинкой для нарядных, чопорных детей и их родителей. Копеечка, которую походя сунула мальчику одна из барынь, выскользнула из онемевших от мороза детских пальцев. Тоска и боль заглушили слабый огонёк в душе ребенка. Последний счастливый момент в земной жизни мальчика – картина живых куколок за очередным стеклом – прерывается нападением большого злого мальчика и окончательным бегством от этого мира, поскольку это окончательно даёт мальчику понять, что он здесь лишний, чужой.

Вообще, стекло на пути мальчика встречается три раза, и всякий раз за стеклом он видит другую, счастливую, реальность, поэтому в рассказе это слово воспринимается как символ: это прозрачная, но непреодолимая преграда, отделяющая мир холода, голода и боли от мира, где тепло, светло, где сверкают нарядные ёлки и дают вкусные пироги. Однако эта реальность недоступна мальчику, и поэтому она невольно воспринимается нами, как иллюзорная, ненастоящая, и недаром мальчик засмеялся, - хотя ему очень хотелось плакать - когда понял, что за третьим, последним на его пути, стеклом оказались не живые люди, а куколки. Это, а ещё то, что мальчик и позже два раза вспоминает про куколок, представляется очень важным и может также означать, что и счастливые нарядные танцующие дети за первым стеклом, и четыре богатые

барыни за вторым стеклом – тоже были только куколками. И вот замерзший и перепуганный мальчик бежит на чужой двор, прячется за дровами, пытается отдышаться, и здесь, ему становится очень тепло, и тихий голос шепотом зовет его, и мальчик поддается этому зову, и перед ним возникает Христова елка.

Текст вначале как бы соткан из обрывков. В тексте восемнадцать раз повторяется слово «вдруг», синонимами к которому являются: неожиданно, внезапно. Неожиданности, конечно, бывают приятными, но чаще мы их не любим, потому что не можем контролировать. Поэтому слово «вдруг», да ещё настолько часто повторяемое, вносит в повествование постоянное ожидание неприятностей и плохие предчувствия. Ещё один часто повторяемый элемент рассказа – двадцать раз – неопределённые местоимения и наречия (где-то, когда-то, какой-то, куда-нибудь, и др.). Неопределённость и неожиданность создают у читателя общее настроение тревожности, которое еще усиливается от постоянных напоминаний об ощущениях голода и холода, не дающих покоя главному герою.

Однако, когда мальчик попадает на Христову елку, повествование выравнивается, так как исчезают вызывающие тревогу слова. И мы видим прекрасную, величественную картину, полную любви, радости, блеска, сияния и... нет, не куколок, а существуют только светлые, прекрасные мальчики и девочки, кружащихся и летающих вокруг невиданного дерева. Дети эти, как узнаёт мальчик, все умерли в этом году, от разных причин, но главная причина – это безразличие к их судьбе; и вот все они оказались у Христа на елке, «и он сам посреди их, и простирает к ним руки, и благословляет их и их грешных матерей...». За той, казалось бы, счастливой картинкой, на самом деле существует трагическая явь – утром дворники находят за дровником замерзший трупик мальчика, маму его тоже находят в подвале. Рождественская история закончилась. Нарисованный счастливый финал святочного рассказа завершает несчастья мальчика.

В рассказе мы видим три разных мира, а не два, как может показаться на первый взгляд: мир улиц, подвалов, углов, ежечасной борьбы за выживание; мир по ту сторону «стекла», мир мнимого благополучия и мнимой любви; и, наконец, мир Христа как путь спасения человеческой души.

Интерес представляет собственно подача самой истории мальчика. Отстранённо, через намёки и аллюзию описываемого события, напоминающего развернутую метафору. Читатель только получает описанную автором картинку через образы-ощущения и образы-переживания. Холод, голод чувствуется через целый ряд ситуаций, которые случились с мальчиком за совсем короткий период. Но этот период – последний в реальности самого героя повествования. Писатель не случайно выбрал место и время для того, чтобы рассказать историю маленького мальчика, душа которого стремится к теплу и покою в этот холодный предрождественский вечер. Все ждут милости, и мальчик получает её, но не от людей, а от Христа. Мальчик, как и многие другие дети, превращается в ангелочка, и в этом его спасение, спасение его души. Он становится куколкой-ангелочком на Рождественской ёлке, у Христа на ёлке.

Это - рассказ-сказка. Сам автор сомневается в правдоподобие описываемых событий. Жизнь мальчика не прерывается, а переносится в мир тепла, радости и рождественского праздника. С чувством боли и сострадания автор рассказа говорит о трагедии детей, о нравственных и моральных устоях общества. В этом небольшом рассказе чувствуется монологичность Достоевского. Мир мальчика, его осознания себя в мире – это замкнутая в себе плоскость. Не случайно, мир видится мальчику через стекло, он живет в мире через ощущения, он гоним, и этот мир ему чужд, он холоден к нему, только попав в мир, явившийся ему во сне, мальчик обретает покой и любовь.

Достоевский таким образом создаёт пороговую ситуацию, переносящую маленького героя из мира реального в мир иллюзорный.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Будучи писателем, стремившийся раскрыть социальную картину мира, Ф. Достоевский исходит от религиозно-этического мировоззрения, что является весомым, значимым для его поэтики. Это отмечалось неоднократно в ряде исследований поэтики писателя, и особо это отмечено в обширном труде М. Бахтина. Сложность, глубина и всеохватность образов, созданных писателем трудно переоценить. Вся вторая половина XIX века строится на социальной тематике, и Достоевский – один из тех писателей, который создал свой художественный мир и непревзойденные образы, намного отличающиеся от западноевропейской традиции в создании образа и всей образной системы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сухих С.И. Психологическое литературоведение Д.Н.Овсянниково-Куликовского. Из лекций по истории русского литературоведения. Нижний Новгород: Издательство «КиТиздат». – 2001. -120 с.
2. Безруков А.Н. Рецепция художественного текста: функциональный подход. Монография - Вроцлав: Издательство Фонда «Русско-польский институт». - 2015. - 300 с.
3. Анисимова Е. Е. Рецепция русской литературной классики на рубеже XIX-XX веков: к постановке проблемы / Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота. № 6(84). Ч. 2.- 2018. - С. 230-233.
4. Мельникова Е. Г. Понятие рецепции: современные исследовательские подходы к анализу текстов культуры / Ярославский педагогический вестник —№ 3 – Том I (Гуманитарные науки) – 2012. С. 239-242.
5. Эко У. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. – «Издательство АСТ». – 2016. - 560 с. <https://www.litres.ru/umberto-eko/rol-chitatelja-issledovaniya-po-semiotike-teksta/chitat-onlayn/> - Переведенный источник
6. Marion Rutz Von der Universalität der Liebe und den ewigen Unwahrheiten der Geschichte. Antikerezeption in den Gedichten von Alexej Cvetkov. // Philologia Classica, // 13(1). – 2018. – С.151–164. <https://philclass.spbu.ru/article/view/7065> (Scopus)

7. Маслин М.А. Достоевский Федор Михайлович //Русская философия: Энциклопедия. – М.: Алгоритм, 2007. С. 225-228.
8. Нижников С.А. Ф.М. Достоевский и «русская идея» // Вестник калмыцкого университета 2016 г. №1(29). – С. 104-111.
9. Захаров В. Н. О статусе редакционных статей в изданиях Достоевского // Неизвестный Достоевский. 2017. № 1. С. 3–17 [Электронный ресурс]. URL: https://unknown-dostoevsky.ru/files/redaktor_pdf/1493122152.pdf (20.09.2020). DOI: 10.15393/j10.art.2017.308
10. Достоевский. Ф.М. Полное собрание сочинений, т. 26. Ленинград, Наука, 1984, сс.129-149
11. Демченко Л. Н. Речь Ф. М. Достоевского о Пушкине с точки зрения писательской рецепции. // Русская литература в иностранной аудитории: сб. научных статей по итогам XIII Межд. научно-практической конференции «Человек в его духовном развитии: творчество Н. А. Некрасова и Ф. М. Достоевского на занятиях по русскому языку и литературе в иностранной аудитории (к 200-летию великих писателей)» 19 ноября 2021 г. Вып. 10. — Санкт-Петербург : Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2022. — С. 64-69.
12. Лотман Ю. М. В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь: Кн. для учителя. - М.: Просвещение, 1988. - 352 с.
13. Бахтин М. М. Собрание сочинений Т – 6. «Проблемы поэтики Достоевского». работы 1960 -х - 1970 -х гг. – Москва, Русские словари языки славянской культуры. - 2002. – 341 с.
14. Достоевский Ф. М.. Собрание сочинений в двенадцати томах. Том XII. - М.: Правда, 1982. - С.457-462.
15. Сальвестрони С. Библейские и святоотеческие источники романов Достоевского. М.: Изд-во ББИ, 2015. - 268 с.

REFERENCES

1. Suhii S.I. Psihologicheskoe literaturovedenie D.N.Ovsjaniko-Kulikovskogo. Iz lekciij po istorii russkogo literaturovedeniia. Nizhnij Novgorod: Izdatel'stvo «KiTizdat». – 2001. -120 s.
2. Bezrukov A.N. Recepcija hudozhestvennogo teksta: funkcional'nyj podhod. Monografija - Vroclav: Izdatel'stvo Fonda «Russko-pol'skij institut». - 2015. - 300 s.
3. Anisimova E. E. Recepcija russkoj literaturnoj klassiki na rubezhe XIX-XX vekov: k postanovke problemy / Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki Tambov: Gramota. № 6(84). Ch. 2.- 2018. - С. 230-233.
4. Mel'nikova E. G. Ponjatie recepcii: sovremennye issledovatel'skie podhody k analizu tekstov kul'tury / Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik —№ 3 – Tom I (Gumanitarnye nauki) – 2012. S. 239-242.
5. Jeko U. Rol' chitatelja. Issledovaniia po semiotike teksta. – «Izdatel'stvo AST». – 2016. - 560 s. <https://www.litres.ru/umberto-eko/rol-chitatelya-issledovaniya-po-semiotike-teksta/chitat-onlayn/> - Perevedennyj istochnik
6. Marion Rutz Von der Universalität der Liebe und den ewigen Unwahrheiten der Geschichte. Antikerezeption in den Gedichten von Alexej Cvetkov. // Philologia

Classica, // 13(1). – 2018. – S.151–164. <https://philclass.spbu.ru/article/view/7065> (Scopus)

7. Maslin M.A. Dostoevskij Fedor Mihajlovich //Russkaja filosofija: Jenciklopedija. – M.: Algoritm, 2007. S. 225-228.

8. Nizhnikov S.A. F.M. Dostoevskij i «russkaja ideja» // Vestnik kalmyckogo universiteta 2016 g. №1(29). – S. 104-111.

9. Zaharov V. N. O statuse redakcionnyh statej v izdaniyah Dostoevskogo // Neizvestnyj Dostoevskij. 2017. № 1. S. 3–17 [Jelektronnyj resurs]. URL: https://unknown-dostoevsky.ru/files/redaktor_pdf/1493122152.pdf (20.09.2020). DOI: 10.15393/j10.art.2017.308

10. Dostoevskij. F.M. Polnoe sobranie sochinenij, t. 26. Leningrad, Nauka, 1984, ss.129-149

11. Demchenko L. N. Rech' F. M. Dostoevskogo o Pushkine s tochki zrenija pisatel'skoj recepcii. // Russkaja literatura v inostrannoj auditorii: sb. nauchnyh statej po itogam XIII Mezhd. nauchno-prakticheskoy konferencii «Chelovek v ego duhovnom razvitii: tvorchestvo N. A. Nekrasova i F. M. Dostoevskogo na zanjatijah po russkomu jazyku i literature v inostrannoj auditorii (k 200-letiju velikih pisatelej)» 19 nojabrja 2021 g. Vyp. 10. — Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo RGPU im. A. I. Gercena, 2022. — S. 64-69.

12. Lotman Ju. M. V shkole pojeticheskogo slova: Pushkin. Lermontov. Gogol': Kn. dlja uchitelja. - M.: Prosveshhenie, 1988. - 352 s.

13. Bahtin M. M. Sobranie sochinenij T – 6. «Problemy pojetiki Dostoevskogo». raboty 1960 -h - 1970 -x gg. – Moskva, Russkie slovari jazyki slavjanskoj kul'tury. - 2002. – 341 s.

14. Dostoevskij F. M.. Sobranie sochinenij v dvenadcati tomah. Tom XII. - M.: Pravda, 1982. - S.457-462.

15. Sal'vestroni S. Biblejskie i svjatootecheskie istochniki romanov Dostoevskogo. M.: Izd-vo BBI, 2015. - 268 s.

УДК 811.512.1 33

МРНТИ 16.21.47

Ф.Ш. Бекмурзаева¹, А.Ш. Жилкубаева², А.М. Сапанова³

¹Михайловская военная артиллерийская академия,
г.Санкт-Петербург, Россия

^{2, 3}ВКУ имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

*e-mail: dias_ai50@mail.ru, bekmur-feruza93@mail.ru, aiman_uk1972@mail.ru

КОНЦЕПТ «ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ» И ЕГО СВЯЗЬ С ЛЕКСИКОЙ ПИТАНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация. На основе работ отечественных и зарубежных исследователей в области когнитивной лингвистики и лингвокультурологии дано этносодержание концепта «жертвоприношение. В современной

лингвистике проблема взаимоотношения языка и мышления рассматривается с акцентом на исследование языковой картины мира и лингвокультуры. Народы, говорящие на разных языках, сохраняют национальные стереотипы мышления, закрепленные языковые ассоциации, что детерминировано экстралингвистическими условиями быта и культуры. Еще Эдвард Сепир – один из основателей этнолингвистики – писал о том, что мир, в котором живут общественные образования, говорящие на различных языках, представляет собой различные миры, а не один и тот же мир с различными этикетками [1, с.87].

В статье на большом фактическом материале раскрывается роль концепта «жертвоприношение» и его связь с лексикой питания тюркских народов. Цель статьи исходит из специфики работы, вызванной необходимостью лингвокультурологического описания лексики питания, участвующей в процессе жертвоприношений тюркских народов, а также отражение данной лексики в концепте «жертвоприношение».

Материалом исследования является лексика, использованная при описании пищи в тюркских языках, приготовление которой осуществляется во время проведения обряда жертвоприношений. Основными методами исследования стали описательный, сопоставительный, интерпретативный методы. В результате анализа данной тематической группы выявлено, что традиционно – бытовая обрядность является наиболее устойчивой основой этнической духовной культуры тюркских народов, многие религиозные действия, связанные с пищей, являются общими, что еще раз подтверждает гипотезу о генетическом родстве данных народов. Ценность исследования заключается в том, что концепция лингвокультурологического исследования обычаев и традиций как одного из актуальных направлений в языкознании открывает новые аспекты соотношения и связи языка и духовной культуры, языка и народного менталитета, языка и народного творчества.

В ходе написания статьи выявлено, что в концептуальной картине мира и национально – культурном контексте весьма значимым является вопрос о месте и роли исследуемой тематической группы. Этносодержание концепта «жертвоприношение» является элементом бытовой культуры и демонстрирует все самые лучшие качества тюркских народов: миротворчество, почитание старших, щедрость, поклонение Тенгри и покорность его воле и т.д.

Ключевые слова: Концепт, ритуал, жертвоприношение, пища, религиозные верования, обычаи и традиции.

Ф.Ш. Бекмурзаева¹, А.Ш. Жилкубаева², А.М. Сапанова³

¹Қазақстан Михайловск әскери артиллериялық академиясы, Санкт-Петербург қ., Ресей

^{2,3}Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.,

*e-mail: dias_ai50@mail.ru, bekmur-feruza93@mail.ru, aiman_uk1972@mail.ru

**«ҚҰРБАНДЫҚ ШАЛУ» КОНЦЕПТІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАҒАМ АТАУЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ**

Аннотация. Мақалада когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану саласындағы отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне сүйене отырып, «құрбандық шалу» концептісінің этникалық мазмұны беріледі. Қазіргі лингвистикада тіл мен ойлаудың арақатынасы мәселесі әлемнің тілдік бейнесі мен лингвомәдениетін зерттеуге мән бере отырып қарастырылады. Өртүрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өмір мен мәдениеттің экстралингвистикалық жағдайларымен анықталатын ұлттық ойлау стереотиптерін, тұрақты тілдік бірлестіктерді сақтайды. Этнолингвистиканың негізін салушылардың бірі Эдвард Сапир әр түрлі тілде сөйлейтін қоғамдық құрылымдар өмір сүретін әлем өртүрлі белгілермен бір әлемді емес, өртүрлі әлем деп жазған.

Мақалада құнды деректі материал негізінде «құрбандық шалу» ұғымының рөлі және оның түркі халықтарының тағам атауларының лексикасымен байланысы туралы ашылады. Мақаланың мақсаты жұмыстың ерекшелігінен туындаған түркі халықтарының құрбандық шалу процесіне қатысты тағам атауларының лингвомәдени сипаттамасын беру қажеттілігін, сондай-ақ аталмыш «құрбандық шалу» концептісін бейнелеуден туындайды.

Зерттеу материалы ретінде «құрбандық шалу» рәсімі кезінде дайындалған түркі тілдерінің тағамы алынды. Негізгі зерттеу әдістеріне сипаттамалық, салыстырмалы, интерпретациялық әдістер жатады. Түркі халықтарының тағамының мәдени аспектілерін сипаттағанда В.Гумбольдт, В.Н.Телия, В.А.Маслова, Е.С.Кубрякова, А.Вежбицкая, Ю.М.Лотман, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомарова, Е.С.Маркарян және т.б еңбектеріне сүйендік. Осы тақырыптық топты талдау нәтижесінде дәстүрлі тұрмыстық әдет-ғұрыптар түркі халықтарының этникалық рухани мәдениетінің ең тұрақты негізі болып табылатын, тағамға қатысты көптеген діни әрекеттердің ортақ екендігінің өзі «түркі халықтарының» туыстас генетикалық қатынасы деген гипотезасын тағы да растайды. Зерттеудің құндылығы салт-дәстүрді лингвомәдениеттанулық тұрғыдан зерттеу концепциясы тіл біліміндегі қазіргі бағыттардың бірі ретінде тіл мен рухани мәдениеттің, тіл мен халық менталитетінің, тіл мен халық тілінің арақатынасы мен байланысының жаңа қырларын ашады.

Мақаланы жазу барысында дүниенің концептуалды картинасында және ұлттық-мәдени контекстте зерттелетін тақырыптық топтың орны мен рөлі туралы мәселе өте маңызды екендігі анықталды. «Құрбандық шалу» концептісінің этникалық мазмұны тұрмыстық мәдениеттің элементі болып табылады және түркі халықтарының барлық жақсы қасиеттерін: бітімгершілік, үлкенге құрмет, жомарттық, Тәңірге табыну және оның еркіне бағыну, т.б көрсетеді.

Кілт сөздер: Концепт, ырым, құрбандық шалу, тағам, діни наным-сенім, әдет-ғұрып, салт-дәстүр.

F.Sh.Bekmurzaeva¹, A.Sh. Znilkubaeva², A.M. Sapanova³

¹Mikhailovskaya Military Artillery Academy, St. Petersburg, Russia

^{2,3}Sarsen Amanzholov EGU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

*e-mail: dias_ai50@mail.ru, bekmur-feruza93@mail.ru, aiman_uk1972@mail.ru

THE CONCEPT OF «SACRIFICE» AND ITS CONNECTION WITH THE FOOD VOCABULARY OF THE TURKIC PEOPLES

Abstract. The article reveals the role of the concept of "sacrifice" and its connection with the food vocabulary of the Turkic peoples on a large amount of factual material. The purpose of the article comes from the specifics of the work, caused by the need for a linguoculturological description of the food vocabulary involved in the process of sacrifices of the Turkic peoples, as well as the reflection of this vocabulary in the concept of "sacrifice".

The material of the study was the food of the Turkic languages, prepared during the ritual of sacrifice. The main research methods are descriptive, comparative, interpretive methods. When describing the cultural aspects of the food of the Turkic peoples, we relied on the works of W.Humboldt. V.N.Telia, V.A.Maslova, E.S.Kubryakova, A.Vezhbitskaya, Yu.M.Lotman, E.M.Vereshchagin, V.G.Kostomarova, E.S.Markaryan and others.

As a result of the analysis of this thematic group, it was revealed that traditionally everyday rituals are the most stable basis of the ethnic spiritual culture of the Turkic peoples, many religious actions related to food are common, which once again confirms the hypothesis of the genetic relationship of these peoples. The value of the study lies in the fact that the concept of linguoculturological research of customs and traditions as one of the current trends in linguistics opens up new aspects of the relationship and connection of language and spiritual culture, language and folk mentality, language and folk art.

During the writing of the article, it was found that in the conceptual picture of the world and the national-cultural context, the question of the place and role of the thematic group under study is very significant. The ethnic content of the concept "sacrifice" is an element of everyday culture and demonstrates all the best qualities of the Turkic peoples: peacekeeping, reverence for elders, generosity, worship of Tengri and obedience to his will, etc.

Key words: Concept, ritual, sacrifice, food, religious beliefs, customs and traditions.

ВВЕДЕНИЕ

Обряд жертвоприношения привлекает внимание не только культурологов, но и лингвистов, так как любой обряд, обычай выражается в слове. ученых - лингвистов: По мнению лингвистов, язык есть вместе с тем важнейшее средство изучения культурных явлений. Многие объекты и идеи культуры настолько связаны с их терминологией, что изучение инвентаря культурно-значимых терминов нередко бросает неожиданный свет на историю открытий и идей.

Общеизвестно, что совершение обряда жертвоприношения прежде всего связано с ритуалами. Ритуал—система действий, совершаемых по строго установленному порядку, традиционным способом и в определенное время. Ритуал - это стереотипная последовательность действий, которые охватывают жесты, слова и объекты, исполняются на специально подготовленном месте и предназначаются для воздействия на

сверхъестественные силы или существа в интересах и целях исполнителей. Культурологи отмечают, что нет жизни без ритуала. К. Лоренц утверждает, что все человеческие ритуалы возникли у человека естественным путем. У ритуала К. Лоренц выделяет три функции: 1) снятие агрессии, 2) обозначение круга своих, 3) отторжение «чужих». По мнению Л. Выгодского, главное отличие человека от животного заключается в ритуальных действиях [2, с.40].

В культурологии ритуал делится на 4 вида: А) имитативные, Б) позитивные, В) негативные, Г) жертвоприношения. Ритуал жертвоприношения Юбер и Мосс в свою очередь делят еще на 2 группы. В первом случае - участники обряда принимают подарки (приношения), то есть едят мясо жертвенного животного. Во втором случае тот, кому приносят жертву, является хозяином приношений. [2, с.40].

Очень ценные сведения об обряде жертвоприношения у киргизов находим в трудах Ч. Валиханова, где говорится о том, что приносили в жертву все виды домашних животных, но все же предпочтение отдавали верблюду, лошади, быку и овце. *«Возьмем, - говорит в поэме «Чора» жена мужу, от верблюдов нара; от коров быка; от овец-барана и пойдем просить себе сына»* [3, с.129]. По поверью народа, верблюду на том свете отпускал грехи 10 человек.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Неоспоримым источником для написания данной работы явились работы этнографов, философов и историков. Первые попытки объяснить то или иное слово-термин данной тематической группы содержатся в трудах историков и этнографов: А.Вамбери, Н.И.Гродекова, А.И.Добромыслова, Н.Мамышева, Н.Зеланда, Э.С.Вульфсон, Л.П.Потапова, Э.А.Масанова, У.Х.Шалекенова, Д.Кшибекова и других. В этнографической литературе можно найти сведения об обычаях, традициях, религиозных представлениях, различных запретах, связанных с употреблением того или иного продукта питания или блюда. Этнографам интересно не только то, что люди едят, но и как они при этом располагаются, какой утварью и посудой пользуются. В этом плане важны труды Н.И.Ильминского, Л.П.Потапова, Г.Н.Потанина, Н.Мамышева, М.Лаврова, Э.С.Вульфсон, и др. Богатый материал по изучению продуктов питания и их названий содержат работы Г.Н.Валиханова, Х.А.Аргынбаева, С.Муканова, Т.Мукановой, Е.И.Тугутова и других. В работах Н.Ж.Шахановой «Символические аспекты традиционной свадебной трапезы казахов» (1989) и «Семантико-семиотический анализ культуры казахов» (1999) рассматриваются философско-культурные аспекты пищи как одного из важных атрибутов жизни. Автор попыталась выявить область наиболее ритуализованных действий, связанных с пищей, в традиционном быту казахов. К сожалению, в работе отсутствует концептуальная картина наименований питания.

Большим подспорьем для нас явилась работа Т.Х.Хайрутдиновой «Названия пищи в татарском языке» (1993), где автор подробно описывает кулинарную лексику татарского народа, приводит примеры использования пищи в различного рода обрядах. Весомым вкладом в изучении вопроса лексики питания тюркских народов явился «Хакасско-русский историко-

этнографический словарь» В.Я.Бутанаева (1994). Автор представил интересный этнографический материал, связанный с лексикой питания хакасского народа.

При описании исследуемого концепта мы опирались на труды известных зарубежных ученых в области лингвокультурологии: Г. В. Колшанского, А.А. Вежбицкой, В. фон Гумбольдта, Ю.М. Лотмана, С. А. Аскольдова, Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова, В. Масловой, М. В. Пименовой и др.

В ходе написания статьи интерес представили также изыскания ученых в области лингвокультурологии, А. Кайдарова, К. Хусайын, Ж. Манкеевой, Г. Смагуловой, Н. Уалиева и др. Однако в вышеназванных работах отсутствуют поведенческие аспекты людей во время жертвоприношений, концептуальная картина мира, отраженная в лексике питания, что открывает новые горизонты для последующих исследований.

МЕТОДОЛОГИЯ

Обозначенные цели и задачи определили материал, источники и методы исследования. В качестве материала для анализа были выбрана лексика питания тюркских народов, используемая при обряде жертвоприношения.

Источниками материала послужили. толковые. этнографические, двуязычные словари тюркских народов.

Основными методами исследования стали методы интерпретации, описания, сопоставления, концептуального анализа и др.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Следы религиозных воззрений тюркских народов, имевших место в глубокой древности, обнаруживаются и в наши дни в различных обрядах и традициях. Причиной является то, что в народном понимании живет глубокое убеждение, что природа и всевышний хранят нас от неприглядностей и всего плохого, поэтому они заслуживают всяческого почитания и уважения с нашей стороны. Большинство тюркских народов придерживалось твердых религиозных взглядов, считая их основой духовной жизни. Жизнь кочевника была полна тайн бытия, тайн отношений между природой и человеком. И в этой связи можно заметить, что в духовной жизни тюрков сложились свои традиции в обращении к творцу с различными просьбами и мольбами. Понимая, что в мире много тайн, непостижимых разумом, и неведомых явлений, люди обращались к создателю, веря в его покровительство и его силу. Нередко приносили и жертвы. Об этом известный лингвист Е.Жубанов пишет: «Каждое природное явление обусловлено какими-то своими причинами. Человеческой психологии свойственно страстное желание познать эти причины и тайны. Однако в связи с тем, что первоначальные сведения человека об окружающей среде были очень скудными, он приписывал человеческие природные качества всем одушевленным и неодушевленным предметам. То есть все происходящие в природе механические явления совершают, по его мнению, какие-то силы с определенными целями. Таким образом, появилось убеждение, что все в мире делается обладателями этой силы, или божествами» [4, с.184].

Вера – это желание людей реализовать свои давние цели и устремления. Традиций, связанных с этим чувством, в духовной культуре тюркских народов очень много, и в основе их лежат благие намерения, стремление к лучшему. Религиозные верования отражают специфичность духовной культуры народа. Несомненно, что религиозные воззрения оказывают сильное влияние на ход истории, на современную духовную, культурную и политическую жизнь народа. Сведения об этом имеются в работах первых исследователей Ч.Валиханова, А.Маргулана, Г.Потанина, А.Диваева и других. У многих тюркских народов главным долгом мусульман признается жертвоприношение. Для демонстрации своей духовной близости к всевышнему, искренней преданности и веры в него приносилось в жертву животное, называемое *кұрбандық* малы «жертвенное животное». О появлении этого обряда у К.Габитханулы находим следующее: «Несмотря на связь жертвоприношения с религиозным праздником «айт», корни его лежат в обычае древних арабских племен поклоняться покровителю «Тенгри» (не богу), это было еще до появления Пророка Мухаммеда. В те времена арабы проводили обряды в основном осенью, перед началом сбора урожая. В Мекке у священного камня Каабы приносили в жертву животное и проводили другие обряды, прося у богов (в то время поклонялись многим богам) умножения скота, обильного урожая и т.п. Таким образом, эти привычки сохранились и после принятия ислама и появления священного Корана. Однако им придали новое значение в духе ислама. Жертвоприношение проводится, чтобы обеспечить попадание в рай» [5,с.58.].

Традиции приготовления пищи во время религиозных праздников, связанных с жертвоприношением имели особой значение. Согласно религиозным установкам, для исполнения заветных желаний молят бога об этом, приносят в жертву животное («аксарбас» - буквально «желтоголовую овцу»), готовят различные яства. Подробные сведения о данном обряде имеются у Ч.Валиханова. Он отмечает, что в жертву могли приноситься все виды домашнего скота. Если это был верблюд, то он должен быть одногорбым («нар»), из крупного рогатого скота приносили в жертву быка, из мелкого скота – барана-производителя («қошқар»). Ученый-ономаст Т.Жанузаков, описывая этнокультурное содержание понятия «қошқар» (самец: баран-производитель) пишет, что казахи, киргизы, туркмены и другие тюркские народы с древних пор почитали и ценили самцов-производителей у баран и у коз («теке»). По его мнению, вовсе не случайно созданы различные сказки об этих животных, в народном творчестве, в национальном орнаменте также фигурирует название «қошқар» (например, виды орнаментов «голова барана» *қошқар бас* и «рог барана» *қошқар мүйіз*), людям даются имена с этими компонентами Кошкарбай, Кошкар, Текебай [6, с.104].

Хотя традиция жертвоприношения была присуща многим тюркским народам, сама церемония проводилась у всех по-разному. Дополним содержание концепта «жертвоприношение» следующими примерами. Так, тувинцы умерщвляли приносимое в жертву животное только путем удушения, не пуская крови. У хакасов считалось, что обряд жертвоприношения проводится для того,

чтобы умиловить и накормить духов предков, поэтому сначала накрывался обильный стол, на котором были баранина, творог, водка. Еще один вид жертвоприношения – в честь водяного божества: топили в реке трехгодовалого быка, чтобы беременная женщина благополучно разрешилась. Этот обряд назывался «суг-эззи» и был достаточно распространен. Интересный факт, доказывающий, что жизнь всегда вносит свои коррективы. Во время Великой Отечественной войны, когда поголовье скота резко сократилось, хакасы приносили в жертву не животных, а обычную пищу – толокно (толкан), разновидность сыра (пышлак), сливки, топленое масло (сарі), чай, соль, водку, сахар, конфеты. Вначале окропляли молоком гладь озера, затем кипяченым чаем, наконец бросали в воду пищу. Каждое действие сопровождалось молитвами, а затем обряд заканчивали весельем и играми. Интересные факты по обряду жертвоприношения находим у народов Южной Сибири. Так, например, тувинцы вместо жертвенных животных вырезали фигурки из дерева или их лепили из муки. Данный обычай сохранился у алтайцев и тувинцев до сегодняшнего дня. Об этом обряде напоминает и А. В. Анохин, который пишет о том, что горного дикого барана заменяли вылепленными фигурками из теста или домашними животными [7, с.37]. Этот факт свидетельствует о том, что у тюрских народов существовал обычай замены одних вещей другими. Об этом Н.Ж. Шаханова пишет: «У туркменского племени йомудов отмечен акт перенесения женской половины на мужскую и перемещения мужской половины на женскую. Это делалось прежде всего в тех случаях, когда в семье часто умирали мужчины, когда хозяйка была бездетна или страдала какой-нибудь болезнью. Тогда женщина, как хозяйка юрты, чтобы обмануть злые силы, и отвлечь их от дома, меняла свою половину на мужскую. Ее ближайшие потомки по женской линии обычно продолжали эту традицию» [8, с.22]. Факт замены вещей имелся и у казахов, на что указывал и Ч. Валиханов: «Киргизы нередко в беде именуют лошадей или скот, почему-либо им дорогой, а приносят в жертву другой, менее любимый. Для этого слюной именованного животного мажут рот животного, которое хотят в самом деле убить» [3, с.130].

Киргизы во время оразы и курбан айт в жертву приносили пятилетнего верблюда. По поверью народа, верблюд на том свете отпускал грехи десяти человек. У тюрских народов верблюда приносили в жертву в исключительных случаях и притом верблюд должен был быть белый. Поговорка: ақ түйенің қарны жарылды (распоролся желудок белого верблюда) употребляется при крайне радостных случаях, например, при возвращении близких людей из опасного похода или из дальнего путешествия, при рождении наследника у людей, которые давно этого дожидались. [3, с.130]. Обряд жертвоприношения хорошо описан в романе известного казахского писателя Д. Досжанова «Отар»: «Много неведомых тайн, неспетых песен, нерассказанных преданий знает Великая дорога. Бывалый путник, много повидавший и познавший, приносит в честь ее дорогую жертву: перед дальней дорогой окрашивает жертвенной кровью ноги ведущего верблюда. А на шею верблюда заключающего караван, вешает мешочек с несколькими горстями родной земли».

В наши дни в жертву приносится верблюд очень редко, так как он разводится только в южных регионах. Обряд жертвоприношения проводится всеми тюрскими народами, но имеет различия в семантике. Так, например, у хакасов он проводится для кормления духов (покойников). Для чего выбирают холощенного белого барана. По указанию шамана режут барана, варят мясо. В середину ставят стол, накрывают шкурой жертвенное мясо барана, а сверху накрывают белой кошмой. На стол ставят водку и в деревянном блюде мясо барана, а в другой деревянной чашке творог. Начинается кормление духов. В чашку наливают водку и деревянной ложкой сначала кропят огонь (небесным духам), потом угол у входа в юрту (духам хозяина дома), после по движению солнца хозяев озер, гор [9, с.194]. В хакасском языке встречаются следующие наименования, связанные с жертвоприношениями: чоғар тамах - жертвенная пища, в основном мясо. От ызығы – приношение в жертву рыжего коня для поклонения огню. У алтайцев привлекает внимание обряд јалама. При жертвоприношении хозяину Алтая запрещалось при мытье пользоваться туалетным мылом и одеколоном, так как обитатели (хозяева) не любили их запахов. При обряде обязательно готовили јалама ленты белого, красного, синего цветов. Ленты не должны были превышать в ширину один палец руки человека, отрывали их от куска ткани только вручную. Более широкие ленты могли вызвать недовольство хозяина Алтая. Он мог осудить человека, пытающегося казаться более богатым, чем он сам. Для јалама никогда не использовались платки, шелк, шерстяные ткани. Брели с собой различного вида пищу, чай. У теленгитов вместо ленточек вешали шкуры белок. Один раз в месяц их кормили молоком 27 раз (3 раза по 9). Для кормления использовали деревянную ложку с девятью отверстиями. Наш фактический материал показал, что жертвенные продукты закапывались вместе с покойником.

Каракалпаки обряд жертвоприношения проводят спустя два месяца после мусульманского поста-оразы. К этому дню семь или девять семей объединялись и вместе резали скот: корову или быка. По народному поверью, на том свете баран может спасти от несчастных случаев только одного человека, а корова или бык – семь человек.

У большинства народов Средней Азии обряд принесения в жертву барана - проводился во время религиозного праздника «кұрбан айт». Данный обычай сохранился по сей день у казахов.

Во время летней засухи, моля всевышнего о дожде, также проводили обряд жертвоприношения, называемый «тасаттық беру», или просто «тасаттық». Таким образом, все эти действия имели цель умиловить создателя и духов предков, чтобы они были довольны и оказывали свое покровительство. Крестьяне-земледельцы каждой весной окропляли землю и воду кровью зарезанного специально для этой цели жертвенного животного. Казахи, живущие среди узбеков, чтобы оградить себя от стихийных бедствий (сель, землетрясение, ураган и т.п.), читали в каждом доме Коран и умерщвляли жертвенное животное. Если долго не было дождя и стояла засуха, собирались всем миром и готовили блюдо «дербішана». Известно также, что у занимавшихся земледелием казахов был отмечавшийся в начале сева праздник «көк жағыс», который тоже был

связан с жертвоприношением. Следовательно, содержание концепта «пожертвование» раскрывается в действиях людей на празднике, имевших символическое значение оградить поле от сглаза, от любых погодных или иных неприятностей. Религиозное самосознание древних тюрков связано и мифическими представлениями о мире. Полагали, что в мире нет ничего неживого, неодушевленного; окружающая среда, природа, космос, планеты, звезды – все они обладают душой [10, с.131]. Известный этнолингвист, академик А.Кайдаров по этому поводу отмечает: «В так называемый магико-мифологический период развития этноязыковых общностей люди глубоко верили в чудодейственную силу слова, они или с благоговением или со страхом говорили о теонимических, мифологических понятиях и усматривали в названиях предметов и явлений нечто таинственное. В силу этой веры любой мог обратиться к верховному божеству Тәңір (Тенгри) и просить, чтобы тот даровал ему, например, достойного наследника или сразил молнией противника, а к Зеңгібаба (покровителю рогатого скота), Ойсылқара (покровителю верблюдов), Қамбарата (покровителю лошадей), Шопаната (покровителю овец), Шекшеката (покровителю коз) с просьбой оберегать его скот от падежа и других стихийных бедствий; роженица могла слезно умолять покровительницу женщин Бибипатиму об облегчении ее родов» [10, с.41-46].

Внешний мир – солнце, луна, звезды и земля - в миропонимании кочевников представлялся наделенным особыми сверхъестественными силами. Этим обусловлен факт, что древние казахи считали небесные тела своими покровителями, в понимании народа звезда определяет долю человека, наделяя счастьем, богатством, скотом, именно поэтому счастливого человека называют «жұлдызы жанған адам», т.е. тот, у кого зажглась звезда. Приведенные выше сведения дают возможность заключить, что родственные тюркоязычные народы, имея общность в традиции поклоняться богу и приносить ему жертву, все же различаются специфическими чертами при совершении этого обряда, и это обусловлено многими факторами. Поле концепта «жертвоприношение», где сходятся различные области бытования тюркоязычных народов, мы представили следующим образом:

Рисунок1. Этносодержание концепта «жертвоприношение»

Духовные истоки национальной культуры можно проследить в сохранившихся религиозных верованиях. Поскольку религия была составной частью всеобщей культуры, мы наблюдаем, что появление, формирование и распространение древней традиции жертвоприношения, нашедшей в жизни человечества собственную нишу, воссоздают картины вековой истории народов, знакомят с тайнами национального бытия и с национальной культурой. Благодаря этому мы имеем возможность наблюдать реализацию кумулятивной функции данного концепта.

Таким образом, мы видим, что богатство любого языка не ограничивается его лексическими единицами и их грамматическими возможностями, оно функционирует и в концептуальном пространстве, формирующем личность, осознающую себя как нацию. «Сопоставительная когнитивная лингвокультурология дает возможность выявить сходства и различия этносодержания концепта «жертвоприношение», который может дать исследователям материал, раскрывающий не только структуру сопоставляемых языков, но и культурное и духовное состояние народов, чтобы в дальнейшем представить общую картину мира...» [12, с.42].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Из вышеизложенного можно заключить, что в традиционном мировоззрении тюркских народов значительное место занимал обряд жертвоприношения. И обязательным условием при их проведении было приготовление или использование пищи и продуктов питания, в основном мяса, реже - толокна, молока, масла, чая. Во-вторых, при обряде жертвоприношения обязательно исполнялись ритуалы, которые совершались по строго установленному порядку, в определенное время и в определенном месте. По

мнению В. Тэрнера: «расшифровка ритуальных форм и раскрытие происхождения символических действий, возможно более полезна для нашего культурного роста, чем мы до сих предполагали [13, с.40]. Эту же мысль развивает А.К.Байбурин, который считает, что ритуал «... связанный с пищей ... относится к числу тех текстов, которые реализуют представления о порядке, способах и принципах преобразования естественного в искусственное, неосвоенного в освоенное... Ритуал ... наделяет объект смыслом, соотнося его с полем значений, существенных для данного коллектива, и в конечном счете обеспечивает включение в сферу «освоенного» [14, с.3-17].

В тюркских языках значительный пласт лексики составляет терминология питания. Но вместе с тем, богатая и разнообразная кулинарная лексика тюркских народов, уходящая своими корнями в древность, являющаяся «памятником культуры, зеркалом жизни нации» (Верещагин), до сих пор не получила системного лингвокультурологического анализа, не раскрыты символические, ритуальные аспекты лексики питания.

Полученные нами результаты исследования могут найти применение в дальнейшем изучении лексики питания и их отражении в концептуальной картине мира тюркских народов, а также при составлении различного рода словарей (толковых, двуязычных и т. д.).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пименова М. В., Жилкубаева А. Ш., Бекмурзаева Ф. Ш. Конь и лошадь в английской, казахской и русской языковых картинах мира // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2, Языкознание. – 2021. – Т. 20, № 1. – С. 75–88. – DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2021.1.6>
2. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учебное пособие. Москва. АСАДЕМА. 2001.-208с.
3. Валиханов, Ч. Избранные произведения [Текст] /Ч. Валиханов. - Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958.- 644с.
4. Жұбанов, Е. Эпос тілінің өрнектері [Текст] /Е. Жұбанов.- Алматы: Ғылым, 1978. - 184 б.
5. Ғабитханұлы, Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі [Текст] / Қ. Ғабитханұлы.- Алматы: Арыс, 2006. – 166 б.
6. Жанұзақов, Т. Қазақ этнонимдерінің құрылысы мен сипаттары [Текст] /Т. Жанұзақов // Қазақ ономастикасының мәселелері /жауапты ред.Т.Жанұзақов.–Алматы: Ғылым, 1986. – 136 б.
7. Этнокультурные контакты народов Сибири [Текст].- Л.: Наука, 1984.- 140с.
8. Шаханова, Н.Ж. Семантико - семиотический анализ традиционной культуры казахов (философско - культурный аспект) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филос. наук /Н.Ж.Шаханова.- Алматы, 1999. - 52 с.
9. Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народ Сибири. [Текст]/ Н.А.Алексеев.- Новосибирск: Наука, 1984.-232с.

10. Жилкубаева А.Ш. Лексика питания в тюркских языках (лингвокультурологический аспект). Монография. Усть – Каменогорск, 2013.- 292с.
11. Қайдар Ә. Культ слова у тюркских народов (на материале казахского языка) //Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998.-С. 41-46.
12. Сергиенко Н.А. Сопоставительная когнитивная лингвокультурология как новое научное направление в современной лингвистике/ Н.А. Сергиенко //Политическая лингвистика. -2019. -№6(78).-С-37-43
13. Тэрнер, В. Символ и ритуал [Текст] /В.Тэрнер.- М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1983 – 277с.
14. Байбурин А.К. Ритуал: свое и чужое. [Текст] /А.К.Байбурин//Фольклор и этнография..Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры.-Л., 1990.-С.3-17

REFERENCES

1. Pimenova M. V., Zhilkubaeva A. Sh., Bekmurzaeva F. Sh. Horse and horse in English, Kazakh and Russian language pictures of the world // Bulletin of the Volgograd State University. Series 2, Linguistics. – 2021. – V. 20, No. 1. – P. 75–88.– DOI: <https://doi.org/10.15688/jvolsu2.2021.1.6>
2. Maslova V.A. Linguoculturology. Study guide. Moscow. ASADEMA. 2001.- 208p.
3. Valikhanov, Ch. Selected works [Text] /Ch. Valikhanov.- Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1958.- 644p.
4. Zhubanov, E. Ep o s tilinin örnekleri [Text] / E. Zhubanov. - Almaty: Gylym, 1978. - 184 b.
5. Gabitkhanuly, K. Kazakh mythology son tildegi korinisi [Text] / Қ. Gabitkhanuly. - Almaty: Arys, 2006. - 166 p.
6. Zhanuzakov, T. Kazakh ethnonymderinin kurylysy men sipattary [Text] /Т. Zhanuzakov // Kazakh onomastikasynyn maseleleri / zhauapty ed.
7. Ethnocultural contacts of the peoples of Siberia [Text].- L.: Nauka, 1984.- 140p.
8. Shakhanova, N.Zh. Semantic - semiotic analysis of the traditional culture of the Kazakhs (philosophical - cultural aspect) [Text]: author. dis. ... Dr. Phil. Sciences / N.Zh. Shakhanova. - Almaty, 1999. - 52 p.
9. Alekseev N.A. Shamanism of the Turkic-speaking peoples of Siberia. [Text] / N.A. Alekseev. - Novosibirsk: Nauka, 1984.-232p.
10. Zhilkubaeva A.Sh. Vocabulary of nutrition in the Turkic languages (linguocultural aspect). Monograph..Ust-Kamenogorsk, 2013.-292p.
11. Kaydar Ә. The cult of the word among the Turkic peoples (on the material

of the Kazakh language) // Kazakh tilinin ozekti maseleleri: Topical issues of the Kazakh language. Almaty: Ana tili, 1998.-S. 41-46.

12. Sergienko N.A. Comparative cognitive linguoculturology as a new scientific direction in modern linguistics / N.A. Sergienko //Political Linguistics. -2019. - №6(78).-С-37-43

13. Turner, V. Symbol and ritual [Text] / V. Turner.- M.: Nauka. Ch. ed. east lit., 1983 - 277p.

14. Baiburin A.K. Ritual: one's own and someone else's. [Text] / A.K. Baiburin

/ / Folklore and ethnography. Problems of reconstruction of the facts of traditional culture.-L., 1990.-S.3-17

ӘӨЖ 94:314.1] (574)

ҒТАМР 05.05.31

Р.К. Нурбекова, К.Г. Алпысбаева*

Сәрсен Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ., Қазақстан

*e-mail: karlygash.100@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-80 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа. 1950-1980 жылдары Қазақстан халқының аймақтар бойынша орналасу ерекшелігі жайында мәліметтерді жинау.

Жалпы ғылыми анализ, синтез әдістері қолданылды.

Әр аймақ бойынша өз мүмкіншілігімізді саралай келе адами ресурстарды дамытуға жағдай жасауымыз қажет. Туу көрсеткішінің азаюы, өлімнің артуы сынды белгілерімен сипатталатын әлем үшін қатер тудырған қартаю үрдісі ерте ме кеш пе қазақ еліне де келері сөзсіз. Осы үрдістен дұрыс шығудың жолдарын қарастыру парызымыз. Сол себепті тақырып қазіргі таңда шешуді қажет ететін маңызды сұрақтарды талдаудан, түбірі неден басталғанына, неге әкелетініне түйін жасауға бағытталған.

Автор зерттеу кезінде халық санақтары көрсетілген статистикалық мәліметтерге талдау жүргізіп, кестелер мен диаграммалар құрастырды.

Түйін сөздер: миграция, қоныстану жүйесі, халық саны, санақ, туу көрсеткіші, өлім деңгейі.

Р.К. Нурбекова, К.Г. Алпысбаева*

ВКУ имени Сарсена Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

e-mail: karlygash.100@mail.ru

РАССЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В 50-80 ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация. Сбор материалов об особенностях размещения населения Казахстана по регионам в 1950-1980 гг.

Были использованы общенаучные методы, анализ и синтез материалов.

Анализируя сегодняшнюю ситуацию нам необходимо создать условия для развития человеческих ресурсов в каждом регионе. Несомненно, угрожающий миру процесс старения, характеризующийся такими признаками, как снижение рождаемости и рост смертности, рано или поздно придет и в Казахстан. Наш долг - найти правильный выход из этого процесса. Поэтому тема направлена на то, чтобы проанализировать наиболее важные вопросы, которые необходимо решить сегодня, обобщить, с чего они начались и к чему ведут.

Автор в ходе исследования проанализировав статистические материалы переписи сделала диаграммы и таблицы, которые отражают особенность расселения населения в каждом регионе.

Ключевые слова: Миграция, рождаемость, смертность, численность населения, перепись, расселение.

R.K. Nurbekova*, K.G. Alpysbaeva

Sarsen Amanzholov ECU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

*e-mail: karlygash.100@mail.ru

RESETTLEMENT OF THE POPULATION OF KAZAKHSTAN IN 50-80 YEARS XX CENTURY

Abstract. Collection of materials on the features of the distribution of the population of Kazakhstan by region in 1950-1980.

General scientific methods, analysis and synthesis of materials were used.

Analyzing the current situation, we need to create conditions for the development of human resources in each region. Undoubtedly, the aging process that threatens the world, characterized by such signs as a decrease in the birth rate and an increase in mortality, will sooner or later come to Kazakhstan. Our duty is to find the right way out of this process. Therefore, the topic is aimed at analyzing the most important issues that need to be addressed today, summarizing how they started and where they lead.

The author, in the course of the study, having analyzed the statistical materials of the census, made diagrams and tables that reflect the peculiarity of the population distribution in each region.

Keywords: Migration, birth rate, death rate, population, census, resettlement

КІРІСПЕ

Қазақстан халқының аймақтар бойынша қоныстануы қазіргі таңдағы өзекті әрі қызықты тақырыптардың бірі. Әр аймақтың қоныстануының өзіндік ерекшеліктері бар. Әр аймақта халықтың қоныстану тығыздығы да әртүрлі. Белгілі тарихи кезеңдерде қалыптасқан. Әр өңірдің дамуына қарай адам ресурстарына деген қажеттілікке әкеледі.

Елімізге ірі миграциялық толқын тың және тыңайған жерлерді игерген уақытта орын алды. Осы уақытта ірі өнеркәсіп орындары пайда бола бастады. Тыңайған жерлерді игеріп астық қорын арттыруда Қазақстанға маңызды роль берілгені белгілі. Осы уақытта Қазақстанның ауылшаруашылық құрылысының материалды техникалық базасы кеңейе түстеді. Колхоздар мен техникалық станцияларды білікті мамандармен қамтамасыз ету мәселесі алға қойылады. Қазақстанның тың және тыңайған жерлерін игеруге 1954-1962 жылдары 2 миллионға жуық адам келген. Әсіресе елдің еуропалық бөлігінен келген екен.

ӘДЕБИЕТТЕРДІ ТАЛДАУ

Поляков Ю.А. еңбегі 1939 жылғы халық санағына арналады. Еңбекте санақтың Одақ бойынша қорытындылары көрсетілген. Қазақстан халқының саны, қала, ауыл халқының саны, қаладағы және ауылдағы ерлер мен әйелдердің саны, сонымен қатар халық облыстар бойынша жазылды [1].

Козина В.В. «Демографическая история Казахстана (конец XIX-нач. XXI вв.)» еңбегінде Қазақстан халқының XIX ғасырдың соңы XXI ғасырдың басындағы қазақ халқының санының өзгеруін, Қазақстандағы миграциялық процестердің елдің ұлттық құрамын өзгертуге қандай әсері болғандығын нақты санақ мәліметтерін, сол кездегі оқиғаларға сипаттама бере отырып жазған. Еңбекте нақты деректер келтіріледі [2].

Асылбек М.Х., Асылбекова Ж.М. «Бүкілодақтық санақтар арасындағы 1926 жылдан 1939 жылдар арасындағы Қазақстан халқы» атты мақалада 1932-1933 жылғы ашаршылық кезінде қазақ халқы 2,5 – 3 миллионға жуық халқынан айырылған. Сонымен қатар 1926 жылы Қазақстан сауаттылық деңгейі бойынша одақта жетінші орында болса, 1939 жылы бесінші орынға көтерілгендігін айтады. Сауаттылық бойынша облыстар арасында алдыңғы орында Қарағанды облысы болғандығын көрсеткен [3].

Қозыбаев М.К. «История и современность» еңбегінің бір бөлімі «Қазақстан қасіреті» деп аталады. Бұл бөлімде қазақ елінде 1930 жылдары орын алған ашаршылық және оның салдарлары туралы жазылады. Еңбекте 1985 жылдан кейін жүргізілген зерттеулер жарық көрген. Бөлімде қазақ жерін жайлаған ашаршылықтың салдарлары келтіріледі. Ашаршылық салдарларынан ашыққан халықтың қырылуы орын алған. Балалардың жағдайы да ауыр баолған елімізде қараусыз балалар көбейгенін жазады. Анасы өз балаларын суға, поездға тастаған жағдайлары тіркелгенін келтереді [4].

ӘДІСНАМАСЫ

Зерттеу жұмысы теориялық және практикалық зерттеу бөлімдерінен тұрады. Теориялық бөлімде жұмыстың тақырыбы таңдалып, әдебиеттер ізделінді. Практикалық бөлімде жалпы ғылыми әдістерді қолдана отырып, зерттеу жұмысына қажетті деректер талданды. Қажет деректер объективтілік, тарихилық сынды тарих ғылымына тән әдістермен зерттелді. Жұмыс барысында автор аймақтар бойынша ауыл және қала халқының өзгерісін сипаттады.

НӘТИЖЕЛЕР МЕН ТАЛҚЫЛАУЛАР

Барлық облыстарда дерлік ірі өндіріс объектілері құрылады. Тек 1954 жылдан 1958 жыл аралығында 730 жаға өндіріс орындары құрылып пайдалануға беріледі. Ауыл шаруашылығының жоағры қарқынмен дами бастауы адамдар ресурстарының тапшылығын туындатты. Сондықтан басқа аудандардан осы қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін адамдар ағылып келе бастады. Өндірісті ұйымдастырып дамыту үшін 1954-1965 жылдары республикаға 0,5 миллионға жуық адам келеді. Олар техниканы игеруі тиіс.

Ірі миграциялық толқындар нәтижесінде тек 1939 жылдан 1959 жылдар аралығында Қазақстан халқы бір жарым есе өсіп 9 294 741 адамға жеткен. Халықты қоныстандыруда біршама өзгерістер орын алды. 1959 жылы Қазақстанда 182 қалалық мекендер пайда болған. Соның ішінде 43 қала және 139 қала типтес поселкалар болды. Қала халқы 1939 жылмен салыстырғанда 2,4 есеге артады, ал олардың үлес салмағы 27,7%-дан 43,7%-ға немесе 1,6 есе өскен. Осылайша Қазақстанның қала тұрғындарының үлесі жалпы Одақтық көрсеткішке жақындап қалды [2, 58 б.].

Қазақ халқының да урбанизация көрсеткіші арта бастайды. 1939 жылдан 1959 жылдар арасында артып 16,9% құраған. Тек барлық қазақтардың 24,3% қала тұрғындары еді.

Солтүстік Қазақстан өңірінде миграция есебінен ауыл халқы артады. 1955 жылы 1953 жылмен салыстырғанда Целиноград облысында халық 96 есе өскен. Қостанайда 23 есе көбейген екен. 1959 жылғы санақ мәліметтеріне сүйенсек республикадағы ауыл халқы 19% артқан. Ал Тыңайған аймақта дәл осы уақыт аралығында бұл көрсеткіш 83% көрсетеді. Дәл сол уақытта жалпы Қазақстан халқының ауыл халқының үлес салмағы 56,3% дейін төмендеген.

Қазақстанның ауылдарындағы қазақ халқының саны да 1939 жылмен салыстырғанда 163 425 адамға немесе 7,7% жоғарылаған. Қазақтар әлі де болса аграрлы этнос болып қала берді. Десе де жалпы ауыл халқының 40,4% құрады. Жалпы қазақтардың аймақтар бойынша үлестік салмағын алып қарайтын болсақ. Гурьев облысының ауыл тұрғындарының - 90,7%, Қызылорда облысының ауыл тұрғындарының - 87%, Батыс Қазақстан ауыл тұрғындарының - 66%, Ақтөбе ауыл тұрғындарының - 57,6%, Орал ауыл тұрғындарының - 61,4%, Жамбыл облысы ауыл тұрғындарының - 52%, Шымкент ауыл тұрғындарының - 56,7% қазақтар құрады. Ауыл тұрғындары арасында қазақтардың үлес салмағы аз жерлер Солтүстік Қазақстан облысында - 16,1%, Целиноград облысында - 19,5% жеткен [2, 59 б.].

1939-1959 жылдардағы миграциялық үрдістер нәтижесінде Қазақстан көп ұлтты елге айналады. 1959 жылғы санақ мәліметіне сүйенсек қазақтардың саны - 2 794 966 адамды құрап, 474 мың адамға немесе 20% артқан. Ал орыс ұлтының өкілдері 62%, татарлар 79%, өзбектер 32%, белорустар 3,4 есе, ұйғырлар 69%, басқа ұлт өкілдері 2,6 есеге жоғарылаған.

Жалпы республика бойынша қазақтардың үлес салмағы төмендеп 30% құраған. Бұл төмендеудің ең төмен көрсеткіші еді, қалған жылдары ақырындап арта бастайды. Орыс ұлтының өкілдері жалпы халықтың - 42,7%, украиндар - 8,2%, немістер - 7,1%, татарлар - 2,1%, өзбектер - 1,5%, белорустар - 1,2%,

ұйғырлар – 0,6%, корейлер - 0,8%, әзербайжандар-0,4%, басқа ұлт өкілдері – 5,5% құраған.

Республика халқы миграция есебінен өсті. Табиғи өсім салдарынан баяу өскенін байқаймыз. Дегенмен 1950-ші жылдардың соңы мен 1960-шы жылдардың басында Қазақстандағы туу көрсеткіші жалпы одақтық көрсеткіштен екі есеге жуық артық болды. Бұл үрдісті алдымен ерлер мен әйелдердің үлес салмағының оңтайлы болуы деп түсіндіруге болады (47,6% пен 52,4%) .Халықтың басым бөлігі некелік жаста және тың жерлерді игеруде жастардың үлес салмағы басым болды. Одан кейінгі жылдары туу көрсеткіші бірден азайып кетеді. Әлі де болса қала және ауыл тұрғындары арасындағы туу көрсеткішінің мәні жермен көктей болып қала берді.

XX ғасырдың 40 жылдардың соңы 50 жылдары Қазақстан халқының өлім көрсеткіші үш есеге жуық төмендеп 7,3 промиллеге жетті. Медицина тәжірибесіне антибиотиктердің енгізілуі көптеген өлімге әкелген сыртқы факторлардың алдын алды. Өлімнің басты себебі енді қан айналымы аурулары мен жаңа жаралардың пайда болуы болды. 1960жылдарға қарай сәби бөлімі күрт азаяды. 0-4 жасқа дейінгі балалардың 1000 балаға шаққанда 15 промиллеге дейін төмендеді. Яғни бала өлімі 1939 жылмен салыстырғанда 6 есеге дейін азайды. 5-9 жастағы балалар арасындағы өлім 1,6 промиллеге дейін немесе 5 есеге төмендеді. Дегенмен бұл жағымды жағдай көпке дейін сақталып тұрмады. Денсаулық сақтау саласы әлі де болса дұрыс қаржыландырылмады. Денсаулық сақтау және денсаулықты қалпына келтіру алға қойылған мақсаттармен сәйкеспеді. Өндірістік және радиоактивті заттармен қоршаған ортаның ластануы назардан тыс қалды және аурулардың алдын алу төменгі деңгейде жүргізілді.

1950-ші жылдары біршама өскен туу мен өлімнің азаюы Қазақстан халқының жас ерекшелігіне өзгерістер енгізді. 10 жасқа дейінгі балалар 89% артты. Олар жалпы халықтың 30% құрады. Бұндай өзгеріс бұған дейін де бұдан кейін де Қазақстанның демографиялық жағдайында болмады. Егде жастағы адамдар саны 3,8 есеге артты, көбі әйелдер еді.

1959 жылғы санақ қорытындысына қарасақ Кеңестік ел тәрізді Қазақстан да қысқа уақыт ішінде сауаттлығы жоғары елге айналды. 9-49 жас аралығындағы сауатсыздардың үлесі 3,1% құраған. Қазақстанда әрбір 1000 адамға 12 жоғары білімі бар, 239 аяқталмаған жоғары, орта, толық емес орта адам сәйкес келген. 1939-1959 жылдары Қазақстанда жоғары білімі барлар 4 есеге жуық өскен. Ал аяқталмаған жоғары, орта, толық емес орта білімі барлар 6 есеге артқан. Дегенмен КСРО-ның басқа елдерімен салыстырғанда жоғары білім алу жағынан Қазақстан артта қалды. Барлық КСРО бойынша бұл көрсеткіш 18 промиллеге тең болса, Ресейде – 19, Украина КСР – 17, Грузия КСР-де – 38, Әзербайжан КСР-де – 21, Латвия КСР-де – 21, Армян КСР-де – 28, Эстон КСР-де – 21-ге тең болды.

1954-1963 жылдары Қазақ еліне Қытай жерінен 268 371 қазақ оралған. 1954 жылы 2461 адам арнайы ұйымдасып келген. 1955-1963 жылдары 199 269 адам, 1962 жылы 66 841 адам өз қалауларымен байырғы Отандарына қайтып оралады. Зерттеуші А. И. Құдайбергенованың айтуынша осы жылдар ішіндегі қайтып оралғандардың жалпы саны 268 371 адамды құрады [5, 186].

Осы жылдардан кейінгі 30 жылдықтағы халық санын біз 1970, 1979 және 1989 жылдардағы санақ мәліметтерінен ала аламыз. Осы жылдары Қазақстан алдына ірі халық шаруашылық мәселелері қойылды. Сол дәуірдегі міндеттеріне жаңадан міндеттер қосылып жатты. Экономиканы қатаң орталықтандыру жағдайында өндірістің салалық құрылымы сақталды. Қазақстан әлі де болса шикізат базасы ретінде танылды. Өндірістің жартысына жуығы одақтық министрліктерге қарады және олар республикаға 0,2% қаржы бөліп отырды.

Ауыл шаруашылығы бірқалыпты дамымады. Ауыл шаруашылық өнімдерін шығару ақырындап төмендеді. Көптеген Қостанай, Көкшетау, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Торғай сынды астықты облыстар бидай шығаруды қысқартты. Мал шаруашылығы да жсопарланған межеден аса алмады. Ал сапасы тіптен құлдырап кетті.

Өмірдің барлық саласы түзетуді талап ететін елеулі кемшіліктерге толы болды. Өміршіл-әкімшіл жүйенің жүргізген саясаты өзінің саясатының дұрыс емес екендігін дәлелдегендей еді. Ұлттық кадрларды даярлауда Қазақстанға қажетті мамандар даярланбады, әлеуметтік инфрақұрылым баяу дамыды, қоршаған орта мәселесі алға шықты, өмірдің барлық әлеуметтік жағы құлдырау алдында тұрды. Әсіресе халық денсаулығы мәз емес еді.

Халықтың жалпы саны осы жылдары 78% дейін артты. КСРО-да болса халық өсімі 37% құраған болатын. Халықтың ең көп өсімі 1960 жылдары тіркелді, содан соң біртіндеп төмендей бастады. 1959-1969 жылдары аралағында халықтың орташа өсімі 3,1% құраған, 1970 жылдан 1978 жылдар арасында өсім – 1,4%, 1979 жылдан 1988 жылдар арасында бұл көрсеткіш – 1,2% жеткен.

Халық барлық облыстар бойынша өсті. Алайда халықтың өсу қарқыны әр облыста әртүрлі жүріп жатты. Ол ең біріншіден облыс экономикасы, бастысы өндіріспен тікелей байланысты [2, 63 б.].

1959-1989 жылдардағы Қазақстан халқының саны, мың адам [2, 64 б.]

Таблица 1 – 1959-1989 жылдардағы Қазақстан халқының саны, мың адам.

№	Жалпы саны	1959		1970		1979		1989	
		мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%	мың адам	%
1	Барлық халық	9259	100	13009	100	14685	100	16537	100
2	Қала халқы	4067	43,8	6539	50,3	7921	53,9	9466	57,1
3	Ауыл халқы	5228	56,2	6470	49,7	6764	46,1	7071	42,9

Бірінші кестеден көретініміздей барлық жылдары республикада урбанизация үрдісі қарқынды жүріп жатты. Қала халқы 1970 жылы 1959 жылғымен салыстырғанда 40% өсті. Одан кейінгі жылдары өсу қарқыны біраз баяулайды. 1970-1979 жылдары қала халқы 21% артаса, 1989-1989 жылдары бұл көрсеткіш – 19,5% құраған. Республиканың жалпы халқы құрамында қала халқы үлесі артты: 1959 жылы – 43,8%, 1970 жылы – 50,3%, 1979 жылы – 53,9%, 1989 жылы 57,1%. Қала халқының осы жалдары орташа өсу екпіні: 1959-1969 жылдары – 4,4%, 1970-1979 жылдар арасында – 2,2%, 1979-1989 жылдары – 1,8%

болған. Осылайша республика халқының құрамында қала халқы басымдылыққа ие болады. Олар жалпы халықтың 57,1% құраған, кезеңнің соңына қарай жалпы одақтық көрсеткішке 66% жақындайды. Бұл жағынан Қазақстан көптеген елдерді артқа тастайды: Өзбекстан - 41%, Қырғызстан - 38%, Тәжікстан - 32%, Түркменстан - 45%, Грузия - 56%, Әзербайжан - 54%, Молдава - 47% қала тұрғындары еді. 1989 жылдың 1 қаңтарындағы жағдай бойынша республикада 84 қала болды, оның ішінде 32 қаланың халқы 50 мың халқы болды және бір қала Алматының 1 миллионнан астам халқы болды.

1959-1970 жылдары урбанизацияның жедел қарқыны ауыл халқының қалаға қарай ағылуынан болды. Қала өмірі ауыл өмірінен ерекше еді. Сонымен қатар 1960 жылдары 70-ке жуық ірі ауылдар қала және қала поселкасы деп атала бастады. Олардың ішінде аудан орталығы болған 20 ауыл да болды. Дегенмен бұл ауылдар әлі де болса ауыл болып қала берді. Ауылдан қалаға көшушілер Гурьев, Павлодар, Қызылорда, Қостанай облыстарында басым болды. Республика бойынша өндірісі дамыған аймақта миграция қарқыны күшті болды деп қорытынды жасауға болады. Негізінен бұл аудандарда машина жасау, тау кен ісі, металлургия дамыды. Бұл жерде ауылдан келген мигранттардың қажетті білім алуына қолайлы еді. Сонымен қатар өндірістік қалалар құрылыс индустриясының ірі орталықтары болды. Осы жағдайдың барлығы ауыл тұрғындарын әсіресе жастарды өзіне тартты.

Қазақ халқының урбанизация көрсеткішіне тоқталар болсақ. 1970 жылғы Бүкілодақтық халық санағы мәліметтеріне сүйенсек 1970 жылы қалалық жерде қазақ халқының үлестік салмағы 17,2% құрады. Атырау және Қызылорда қазақтары неғұрлым урбанизацияланған болды, бұл жерлерде қала халқы 56% және 51% жеткен. Одан ары қарай пайыздық төмендеуімен Маңғыстау - 34,6%, Ақтөбе – 26,1%, Жамбыл – 17,7%, Алматы - 15%, Шығыс Қазақстан - 13,9%, Павлодар – 12,4%, Батыс Қазақстан – 12,1%, Ақмола және Қарағанды - 11,6%, Солтүстік Қазақстан 7,9% құрады. Урбанизацияның ең аз көрсеткіштері Қостанайда – 5,6% және Оңтүстік Қазақстанда – 2,6% тіркелген.

1970-1979 жылдар аралығында қазақ халқының урбанизациялану үлесі 3,7 пайызға артып 20,9% құрады. Бұл көрсеткіш Қазақстанның барлық облыстарында өседі, әсіресе Оңтүстік Қазақстан облысында қалада тұратын қазақтар үлесі 12,1 пайызға артып 31,4% құраған. әлі де болса ең көп қалада тұратын қазақтар Атырау - 63,7% мен Қызылордада - 63,2% тіркелген. Бұл облыстарда осы көрсеткіш 7,7 және 12,2 пайызға артқан. Басқа облыстарда урбанизациялану пайызы келесідегідей көрсеткіштерге ие болды. Маңғыстауда -37,2%, Ақтөбе және Оңтүстік Қазақстан облысында – 31,4%, Жамбыл облысында – 22,2%, Батыс Қазақстан облысында – 18,9%, Алматы облысында – 17,1%, Шығыс Қазақстанда – 16,4%, Қарағандыда – 13,9%, Павлодарда - 13%, Ақмолада – 12,7%, Солтүстік Қазақстанда – 9,2%.

Қалған онжылдықтарда қала халқының құрамындағы қазақтар жылдам өсе бастады. Мысалға, 1989 жылы қала халқы құрамындағы қазақтар 27,1% дейін өскен, яғни 6,2% артты. Қазақтардың ең жоғары урбанизацияланау көрсеткіші Қызылордада тіркелді, онда бұл көрсеткіш – 81,4% көрсеткен. Аталған көрсеткіш аталған барлық облыстарда өсті: Атырауда – 5,9% өсіп 69,9% құраса,

Маңғыстауда – 7,5% өсіп 44,7% құраса, Оңтүстік Қазақстанда – 9,5% өсіп 40,9% құраса, Ақтөбеде – 8,9% өсіп 40,3% құраса, Жамбылда – 10% өсіп 32,2%, Қарағандыда 4,3% өсіп 18,2% құраса, Шығыс Қазақстанда – 4,4% артып 20,8% құраса, Павлодарда 4,4% артып 17,4% құраса, Ақмолада – 3,5% құраған екен. Урбанизацияланудың ең төменгі деңгейі Солтүстік Қазақстан облысында тіркелді, ол жерде қала халқының құрамындағы қазақтар 12,3% артпаған. Дегенмен бұл жерде алдыңғы кезеңдермен салыстырғанда 3,1% өсім байқалған.

Ауыл халқына тоқталар болсақ олардың да саны өсті, бірақ қала халқы секілді жылдам қарқынмен емес. Ауыл халқының орташа жылдық өсіміне тоқталсақ, 1970-1979 жылдар аралығында - 0,5%, 1979-1989 жылдар арасында – 0,5 % құраған. Республика бойынша ауыл халқының қала халқынан басым болған соңғы жыл ол – 1959 жыл деп атауға болады, осы жылы бұл көрсеткіш – 56,2% құраған. Қалған жылдары бұл көрсеткіш біртіндеп төмендей береді: 1970 жылы 49,7%, 1976 жылы 47,2% , 1979 жылы 46,1%, 1981 жылы 45,1%, 1989 жылы – 42,9%. Жаңадан урбанизацияланған аудандар пайда болды, бұл аймақтарда ауыл халқының үлесі мардымсыз көрсеткіштерге ие еді. Мысалға Маңғыстау облысында ауыл халқының үлесі 11,4%, Қарағандыда 15,3%, Жезқазғанда 21,9% құраған.

Халық санына сонымен қатар миграциялық үрдістер де әсерін тигізді. 1970 жылдардың басына дейін халық саны сыртқы себептермен, миграция есебінен өсіп отырды. 1959-1969 жылдары барлық халық өсімінің 20%, яғни 740 мың адам сырттан келген. Қалған жылдары миграция есебінен келген халық азая береді, тіпті қайтадан кету байқалады. 1970 жылы 35 мың адам, 1988 жылы 95 мың адам кеткен. 1970-1990 жылдары халықтың 1,5 миллионы шекара асып кетеді. Олар Ресейге, Украинаға, Белоруссияға, Прибалтика елдеріне кетеді. Кезеңнің аяғында Қазақстаннан КСРО-ның басқа аумағына кетушілер көбейеді. 1979-1989 жылдары Қазақстанға 5 521 912 адам келсе, 4 910 939 адам кеткен. Миграциялық сальдо – 610 973 адамды құрады. 1989 жылы еліміздегі 17 облыстың ішінде тек Шығыс Қазақстан облысында сальдо көрсеткіші оң нәтижеге ие болып – 0,6 мың адамды құраған. Кеткен халықтың жоғары үлесі Шымкент, Павлодар, Жамбыл облыстарына тиесілі еді. Негізінен халық Украинаға – 2,0%, Ресейге – 20,5% қайтты. Кеткендер арасында қала халқының үлесі - 67, 7%, ауыл халқының үлесі - 22,3% болды. Республикамыздан негізінен кеткендер арасында белорустар, немістер, орыстар, украиндар болды. Сонымен қатар 1989 жылдан бастап Түркменстан, Өзбекстан, Қарақалпақстаннан, Ресейдің кейбір аймақтарынан қазақтар, Орта Азия мен Ресейдің қырғыз, өзбек, түркмендері қайтып келе бастады.

Халықаралық миграция үрдісі болып жатты. 1989 жылы республикаға 7,6 мың адам келсе 34,2 мың адам кеткен. Бұл жердегі теріс сальдо – 26,6 мың адамды құрады. Республикадан шықара асып кеткендер 8,8% құрады.

1987 жылы 7113 адам кетсе, 1988 жылы 23 579, 1989 жылы 52 927, 1990 жылы 92700 адам кеткен. Кеткендердің басым үлесі Қарағанды облысынан еді. Барлық мигранттардың төрттен бір бөлігі осы Қарағандыдан кетті. Екінші орында Шымкент облысы тұрды, ал үшінші орынға Алматы облысы жайғасты. Бұл үрдісті жасаушылар немістер, еврейлер, гректер, поляктар болды.

1980 жылдардың басына дейін облыс аралық миграцияда елдің солтүстік, солтүстік шығысынан оңтүстікке қарай қозғалыс басым болды. 1980 жылдардың соңында миграциялық толқын оңтүстіктен солтүстікке бағыттала бастады. Бұл жерде Алматы облысын есептемеген орынды. Миграцияның өсуіне республиканың әр облысының даму қарқыны, жұмыс күшінің қажеттілігі, әсіресе өндіріске жұмыс күшінің қажеттілігі әсер етсе керек. Шығыс Қазақстан, Павлодар, Қарағанды облыстарында өндірістің дамуы есебінен миграциялық үрдістер орын алған. Мысалға, 1980-1984 жылдары осы өңірлерге барлық миграцияның 27,7% келген екен.

Қазақстан халқының өсіміне халықтың табиғи өсімі тікелей әсер етті. Қаралған кезеңде туу көрсеткіші бірнеше мәрте көтеріліп, бірнеше мәрте төмендеген. 1960 жылдардың басында туу көрсеткіші 1000 адамға шаққанда 37 промилледен жоғары болса, 1970 жылдардың соңына қарай 21,7 промиллеге төмендеп, 1985 жылы 25,1 промиллеге дейін көтеріледі де 1989 жылы қайтадан 20,3 промиллеге төмендейді.

Туу көрсеткішінің жалпы жоғарылауы ауыл тұрғындары есебінен жүреді. Сонымен қатар қала және ауыл тұрғындарының туу көрсеткіштерінде елеулі айырмашылық болды. 1980 жылы мысалға, қала және ауыл тұрғындарының туу көрсеткіші арасындағы айырмашылық 2,9 есеге тең болса, 1984 жылы 1 есе, 1989 жылы 6,2 есеге, 1990 жылы 7 есеге тең болды. Туу көрсеткіші жағынан алдыңғы орында 31 промилемен Шымкент тұрды, одан кейінгі орынға 29,8 промилемен Қызылорда облысы орналасса, ең аз көрсеткіштер 17,5 промилемен Қарағанды және 18,9 промилемен Шығыс Қазақстан орналасты [2, 69 б.].

1980-ші жылдары қазақтарда туу көрсеткіші жоғарылады. 1980 жылы 30,3%-дан 1990 жылы 31,1% көтерілген. Осы жылдары өлім көрсеткіші де сәйкесінше 6,6% және 6,3% болды. Бұл қазақ халқының жалпы өсуіне ықпал етті. 1980 жылы 23,7% -дан 1990 жылы 24,8% жоғарылайды. Ал республика бойынша бұл көрсеткіш 1990 жылы 15,9%-дан 14,0% төмендеген болатын.

Әйелдердің репродуктивті жағдайына әртүрлі себептер әсер етті. Сол кездегі өмір сүру деңгейі, ұлттық құндылықтар, отбасы қатынастары осының барлығы өзінше әсер етті.

Әйелдердің генеративті әрекетіне қоғамдық әрекетке араласуы себеп болды десек те болады. Әйел қоғамдық өндіріске араласты. Ол туу көрсеткіштеріне тура және жанамалай әсер етті. Әйелдердің психологиялық, экономикалық өмірге араласуы байқалды. Отбасында жаңа адам пайда болғанда әйел қосымша табыс көзін ісздей бастайды. Жүргізілген зерттеулерге сүйенсек отбасымен ғана айналысатын әйелдердің баласы жұмыс істейтін әйелдерге қарағанда көп болады. Бұл отбасында екінші, үшінші, төртінші балалардың дүниеге келу мәселесі. Әр балаға дүниеге келген сайын отбасындағы әр адамға шаққандағы қаражат төмендейді. Қосымша жұмыс істеу қажеттігі туындайды. Әйелдің қай әлеуметтік топқа жататынына байланысты балаларды дүниеге әкелу уақыты да әртүрлі болған. Колхозда жұмыс істейтін әйелдің 3-4 баласы болса, жұмыскер әйел екі баламен шектелсе, қызметтегі әйел 1-2 баламен тоқтаған.

Тууға тікелей әсер ететін фактордың бірі - білім деңгейі. Әйел адамның білімі жоғары болған сайын баласы аз болады екен.

Туу көрсеткішіне әсер ететін теріс жағдай тұрмыстың төмендігі, төмен дәрежедегі медициналық қызмет, медициналық қызметтің қымбатшылығы, экологиялық жағдай, әйелдердің ауыр жұмыстарды істеуі.

Аталған жылдары балалар арасында да ересектер арасында өлім коэффициенті жоғары болған. Қазақстан бойынша 1970-1988 жылдары 0-1 жастағы әр 1000 балаға шаққанда сәби өлімі 25,9 промилледен 29,8 промиллеге дейін жоғарылаған. Осылайша Одақтық көрсеткіш 24,0 промилледен артық болып шығады. Әлеуметтік зардап әкелген аурулар қатарына туберкулез, бруцеллез, асқазан жолдарының ауруы, қан жүйесі аурулары және қатерлі ісік жатты. 1989 жылы жалпы өлім көрсеткіші 7,6 промиллеге тең болды. Қала халқының өлім көрсеткіші – 7,7, ауыл халқының өлім көрсеткіші – 7,4 промилле. Жоғары өлім көрсеткіштері Солтүстік Қазақстан облысында – 9,3, Шығыс Қазақстанда – 9,5 промилле, ал ең аз өлім көрсеткіштері Ақтөбе облысында – 6,8, Гурьев облысында – 6,6 промиллені құрады.

КСРО ыдырағанға дейін қоғамдық денсаулық сақтауды анықтайтын медициналық патология мен өлім себептерінің алдын алу бойынша қайта құру жұмыстарын аяқтай алмай кетті. Қоғам эндогенді өлім себептерін азайта алмады. Бұл себептер бойынша Еуропа, Солтүстік америка, Жапониядан алда тұрған болатын [2, 71 б.].

Қазақстан халқының жас жыныстық құрамы өзгеріске ұшырады. Жыныстық ерекшеліктің ара жігі жақсарды. Ер адамдардың саны артып, әйел адамдардың саны азаяды. Ер адамдардың пайыздық мөлшері 48,5%, әйел адамдардың пайыздық мөлшерлемесі 51,5% құрады. Ауылда ер адамдар мен әйелдердің арасындағы жігі қаладағыдан қарағанда жақсы жағдайда болды. Егер 1979 жылы қала халқының ерлері мен әйелдерінің арасындағы қатынас 47,4%-дың 52,6% қатынасындай болса, ауыл халқының ерлері мен әйелдерінің арасындағы қатынас 49%-дың 51% қатынасындай болды. Ал 1989 жылы қала халқының ерлері мен әйелдерінің арасындағы қатынас 47,6%-дың 32,4% болса ауыл халқының ерлері мен әйелдерінің арасындағы қатынас 49,6%-дың 50,4% қатынасындай болған.

Қазақстан халқының орташа жасы бүкіл КСРО халқымен салыстырғанда жас болды. 1979 жылы КСРО-да орта жас 32,7 жас болса, Қазақстанда – 27,7 жас еді. Дегенмен халықтың қартаю үрдісі жалғасын тапты. Қазақстан бұл көрсеткіш бойынша Орта Азия елдері мен Әзербайжан КСР-нен кейінгі алтыншы орында болды. Ең жас халық Оңтүстік экономикалық ауданға сәйкес келді, бұл жақта орташа жас - 26,6 жасты құраса, содан Батыс экономикалық аудан – 27,0, одан кейінгі орындарға Солтүстік – 29,2 және Шығыс Қазақстан – 30,1 жасты құрады. Ауыл халқының орташа жасы қала халқының орташа жасынан төмен еді. Мысалы Батыс экономикалық ауданд айырмашылық 2,6 пайыздық еселікті болса, Солтүстік Қазақстанда – 1,7, Оңтүстік Қазақстанда – 3,0, Шығыс Қазақстанда – 4,1, Орталық Қазақстанда - 3,8 пайыздық айырмашылыққа тең.

1959-1989 жылдар аралығындағы халықтың жас жыныстық құрамын талдай келе 9 жасқа дейінгі бала көрсеткішінің бірден азайып кеткенін байқауға болады. 20-49 жас аралығындағылардың үлестік салмағы тек 0,6% артқан. Одан жасы үлкендердің пайыздық көрсеткіші 1 пайызға артқан. 16-25 жас

аралығындағылардың саны 19,5%-дан 17% төмендейді. 1989 жылы туу көрсеткіші күрт азайып, одан кейінгі жылдары жалғасады [1, 72 б.].

1959-1989 жылдары республиканың ұлттық құрамы күрделі өзгерістерге ұшырайды. Украиндар мен белорустардан басқа барлық ұлт өкілдерінің саны артады.

1960 жылдардың аяғында қазақ халқының дамуында түбегейлі өзгеріс болды. Қазақ халқының саны еш нәрсеге қарамай артты. Оған бірнеше жағдай әсерін тигізді:

- салыстырмалы табиғи өсім;
- сыртқы миграция екпінін азаюы;
- теріс миграциялық сальдо.

1970 жылы 1959 жылмен салыстырғанда қазақтардың саны 1 443 429 адамға немесе, 32,6% немесе 2,6 есеге артады. Облыстар бойынша қазақтар көп тұратын облыстар қатарына Қызылорда және Атырау жатқызылды, ол жерлерде қазақтардың үлестік салмағы 70,1% және 70,5% болды. Одан кейін басқа облыстар бойынша қазақ халқының үлестік мөлшеріне тоқталар болсақ: Батыс Қазақстан облысы - 49,3 %, Ақтөбе облысы - 47,5%, Оңтүстік Қазақстан – 47,3%, Маңғыстау – 45,3%, Жамбыл – 40,7%, Алматы – 38,3%, Шығыс Қазақстан – 32,6%, Павлодар – 25,2%, Қостанай – 19,1%, Қарағанды – 18,9%, Солтүстік Қазақстан – 17,6% тұрды [12, 75 б.].

1979 жылғы санақ қорытындысы бойынша қазақтардың саны 5 293 377 адамды құрады. Алдыңғы санақ нәтижесімен салыстырғанда – 1 054 982 артқан. Олардың саны 3,4 есеге немесе 36% жоғарылады. Қазақтардың саны бойынша облыстар келесідегідей орналасты: Қызылорда және Атырау облыстарында қазақтардың үлестік салмағы 76,1% және 76,3% болды. Ақтөбе облысында – 52,1%, Батыс Қазақстанда – 51,5%, Оңтүстік Қазақстанда – 51,1%, Жамбылда – 44,1%, Маңғыстауда – 43,5%, Алматыда - 41,4%, Шығыс Қазақстанда - 36%, Павлодарда – 26,8%, Ақмолада – 23,0%, Қарағандыда – 21,8%, Қостанайда – 21,1%, Солтүстік Қазақстанда – 20,3% құрады [2, 75 б.].

1989 жылы 1939 жылмен салыстырғанда қазақтардың саны 2,8 есеге, 1959 жылы 2,3 есеге, 1970 жылы 1,5 есеге, 1979 жылы 1,2 есеге артып, 6 496 858 адамды құрады. 1989 жылы 1979 жылғымен салыстырғанда қазақтардың саны 23,6%, ал олардың өсімі жалпы халық өсімінің 70% құрады. Қазақ халқының үлестік салмағы 39,7% құрап, 1926 жылдан кейін алғаш республикадағы басым ұлтқа айналады. Қазақтардың саны бойынша алдыңғы орындарда Қызылорда – 87,8%, Атырау – 79,8% тұрды. Одан кейінгі орындарға 55,8% көрсеткішімен Оңтүстік Қазақстан және Батыс Қазақстан облыстары жайғасты, Ақтөбе облысында – 55,6%, Маңғыстауда – 50,9%, Жамбылда – 48,8%, Алматыда - 45,1%, Шығыс Қазақстанда – 38,9%, Павлодарда – 28,5%, Қарағандыда – 25,8%, Ақмолада – 25,1%, Қостанайда – 22,9% құрады [6, 17 б.].

Тағы бір айта кетерлігі оңтүстік аймақтарда халықтың өсімі негізінен қазақтар есебінен жүрді. Қазақ халқының ең аз өсімі Шығыс Қазақстан облысында тіркелді, бұл жерде өсім – 15,1% құрады. Аталған жылдары қазақтардың өсімі табиғи өсіммен қатар Ресей, Өзбекстан, Қарақалпақстан, Түркменстаннан қазақтардың еліне орлауымен де байланысты. Басқа түркі

тілдес халықтардың өсімі тек табиғи өсімге байланысты болды. 1970-1979 жылдары жоғары өсу көрсеткіштері ұйғырлар мен түріктерде тіркелді. Осы жылдары өсім 9,1%, 1979-1989 жылдары - 15% құрады. Осы аталғандарды әзербайжандарға да айтуға болады [10].

Республика халқы құрамында орыстардың үлестік саны азая бастайды. 1970 жылы – 42,5%, 1979 жылы – 40,8%, 1989 жылы – 37,8%. 1979 жылғы санақ қорытындыларын қарасақ орыс және орыс тілді ұлттардың саны ең көп болған жыл 1979 жыл болды. Осы санақ мәліметіне қарасақ, Өзбекстанда өзбек емес ұлт өкілдерінің пайыздық мөлшерлемесі – 31,3%, Қазақстанда қазақ еместердің үлестік салмағы - 64%, Грузияда грузин еместердің үлесі – 32,2%, Қырғызстанда қырғыз еместердің – 52,1%, Тәжікстанда тәжік еместердің – 41,2% құрады. Осы уақытта Ресейде орыс емес ұлт өкілдерінің үлестік салмағы не бары 17,4% құраған. 1989 жылы Қазақстанда орыстар саны жағынан қазақтан кейінгі ірі этносқа айналды [13].

1989 жылғы санақ мәліметтеріне назар салсақ Қазақстанда 130-ға жуық этнос өкілдері тұрақты тұрған. Соның ішінде 9 этнос - қазақтар, орыстар, немістер, украиндар, татарлар, өзбектер, белорустар, ұйғырлар, корейлер жалпы халықтың 95,6% құрады. Оның ішінде қазақтар мен орыстардың үлестік салмағы – 77,5%, ал саны 12 миллион 760 мың адамды құрады [14]

1970, 1979, 1989 жылғы санақтар халықтың білім деңгейінің біртіндеп артқанын көрсетіп берді. Жалпы халықтық тегін білім беру өз жемісін бере бастады. 1970 жылдардың соңы мен 1980 жылдардың басында жоғары және арнайы ортаоқу орындары жылына бірнеше мың мамандарды даярлап шығарып отырды. Халықтың білім деңгейінде алға жылжу көрініс тапты. 1989 жылы 1959 жылмен салыстырғанда 15 жастан жоғары халықтың 1000 адамға шаққанда білім алғандарының саны 2,2 есеге артады, ал орта және арнайы орта білімі барлар 4,6 есеге, жоғары білімі барлар – 5,1 есеге артқан. Жоғары білімі бар ауыл шаруашылығымен айналысатындар 4,7 есе, орта білімі барлар 3,5 есе артты. Қала және ауыл халқының білім деңгейі теңескендей болды: 1989 жылы 15 жастан асқан әр 1000 қала халқы үшін білімді адам 868-ден келсе: оның ішінде жоғары білімі бары – 151, орта білімі бары – 717, ауылдық жерде – 795 адамнан келді [15]

Тұрғылықты ауыл халқының білімін арттыру әлі де өзекті мәселе болып қала берді. 1980 жылы осылайша ауыл шаруашылығымен айналысатын жоғары білімі бар қазақ мамандардың саны 35,3%, орта және арнайы білімі барлар арасында қазақтардың үлестік мөлшері – 25,5% құрады. Ал қалған 60 % білімі бар мамандарды орыстар, белорустар, украиндар құраған екен.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша Қазақстанның осы жылдардағы демографиялық жағдайы әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен тікелей байланыста болды. Кеңестік билік үстемдік құрған жылдары Қазақстанды аграрлы елден индустриалды елге айналдыру үшін қадамдар жасалды сол үшін де мигранттар елімізге ағылып келіп жатты. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін де Қазақстан жерінде лагерьлер жүйесі пайда болды. Қазақстан жері депортацияланған елдердің

отанына айналды, сол үшін де Ұлы Отан соғысы жылдары елімізге өндіріс орындары эвакуацияланып, мамандар жіберілді. Осы жасалған шаралардың нәтижесінде тұрғылықты халық саны күрт азайып кетті. Ал сырттан келген адамдардың саны күрт артты.

Бүкіл одақ көлемінде жасалған саяси өзгерістер нәтижесінде елдің демографиялық келбеті өзгеріске ұшырады. Өзге ұлт өкілдерінің саны артып, қазақ халқының саны үлестік жағынан аз шамаға ие болды. Дегенмен, қазақ ұлтының арасында, әсіресе ауылды жерде туу көрсеткіші жоғары болды. Осы негізде қазақ халқының табиғи өсімі өзге ұлттарға қарағанда жоғары көрсеткішке ие болды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Поляков Ю.А. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / Ю.А. Поляков – Москва : Наука, 1995. – 254 с.
2. Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX-нач. XXI вв.) / В.В. Козина - Караганда, 2007.
3. Асылбек М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г. // <https://iie.kz/?p=4615&lang=ru>
4. Ахметұлы Б. 1897-2018. Қазақ халқының саны қалай өзгерді? // <https://informburo.kz/kaz/1897-2018-aza-halyny-sany-alay-zgerd-.html>
5. Демографическая история казахского населения (часть VI) // <https://ruh.kz/ru/news/sobytiya/9336>
6. Население СССР : По данным Всесоюз. переписи населения 1989 г. / Гос. ком. СССР по статистике. Информ.-изд. отд. - М. : Финансы и статистика, 1990. - 45 с. : табл.
7. Омарбеков Т. «Ашаршылық ақиқатын» айтты // <https://aikyn.kz/3964/2225-talas-omarbekov/>
8. Омарбеков Т. Жер бетінде қазақ сияқты қасірет көрген халық жоқ // <https://egemen.kz/article/201443-talas-omarbekov-zher-betinde-qazaq-siyaqty-qasiret-korgen-khalyq-dgoq>
9. Асылбеков М.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX – начале XX вв. (1897-1917 гг.) / М.Х. Асылбеков, А.М. Жаркенова – Алматы, 2001. – С.15-16
10. Алпысбаева К. Г. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан халқының қоныстану жүйесі / К. Г. Алпысбаева // «Аманжолов оқулары - 2021» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы, Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған / С. Аманжолов атындағы ШҚУ. – Өскемен, 2021.
11. Ryazantsev S.V. Migrant workers as a resource for the demographic development of Russia and the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2021, Vol. 2, Issue 390, pp. 204-212. <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.71>
12. Соколов А. После распада СССР демографические потери России составили

человек <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2021/12/26/902685-demograficheskie-poteri-rossii>

13. Осипова И. Казахстан единственный в ЕАЭС показал положительную динамику прироста населения... // <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-09/kazakhstan-edinstvennyy-v-eaes-pokazal-polozhitelnyu-dinamiku-prirosta>

14. Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. I том. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындысы. Статистикалық жинақ. (Редакциясын басқарған Ә. Смайлов). – Алматы, 2000. – 199 б.

15. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халық санағы. Қысқаша қорытындылар. Статистикалық жинақ. / Редакциясын басқарған Ә.А. Смайлов / – Астана, 2010. – 110 б.

REFERENCES

1. Poljakov Ju. A. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1939 goda: osnovnye itogi / Ju. A. Poljakov – Moskva : Nauka, 1995. – 254 s.

2. Kozina V. V. Demograficheskaja istorija Kazahstana (konec XIX-nach. XX vv.) / V. V. Kozina - Karaganda, 2007.

3. Asylbek M. H., Asylbekova Zh. M. Naselenie Kazahstana mezhduraznosojuznyj perepis jamina naselenija 1926 g. i 1939 g. // <https://iie.kz/?p=4615&lang=ru>

4. Ahmetuly B. 1897-2018. Қазақ халқының саны қалай өзгерді? // <https://informburo.kz/kaz/1897-2018-aza-halyny-sany-alay-zgerd-.html>

5. Demograficheskaja istorija kazahskogo naselenija (chast' VI) // <https://ruh.kz/ru/news/sobytiya/9336>

6. Naselenie SSSR : Po dannym Vsesojuz. perepisi naselenija 1989 g. / Gos. kom. SSSR postatistike. Inform.-izd. otd. - M. : Finansy i statistika, 1990. - 45 s. : tabl.

7. Omarbekov T. «Asharshylyq aqıqatyn» ajtty // <https://aikyn.kz/3964/2225-talas-omarbekov/>

8. Omarbekov T. Zher betinde qazaqsıjaqty qasiret korgenhalyq zhok // <https://egemen.kz/article/201443-talas-omarbekov-zher-betinde-qazaq-siyaqty-qasiret-korgen-khalyq-dgoq>

9. Asylbekov M.H., Zharkanova A.M. Naselenie Kazahstana v konce XIX – nachale XX vv. (1897-1917 gg.) / M. H. Asylbekov, A. M. Zharkanova – Almaty, 2001. – S. 15-16

10. Alpysbaeva K. G. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан халқының қоныстану зерттеуі / K. G. Alpysbaeva // «Amanzholov oqulary - 2021» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы, Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған / S. Amanzholovatyndaғы ShQU. – Öskemen, 2021.

11. Ryazantsev S.V. Migrant workers as a resource for the demographic development of Russia and the Republic of Kazakhstan. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2021, Vol. 2, Issue 390, pp. 204-212. <https://doi.org/10.32014/2021.2518-1467.71>

12. Sokolov A. Posleraspada SSSR demograficheskie poteri Rossi sostavili 25 million chelovek <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2021/12/26/902685-demograficheskie-poteri-rossii>
13. Osipova I. Kazahstan edinstvennyj v EAJe Spokazal polozhitel'nyj dinamiku prirostanaselenija... // <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-09/kazahstan-edinstvennyy-v-eaes-pokazal-polozhitelnuyu-dinamiku-prirosta>
14. Қазақстан Республикасының ұлттық құрамы. I том. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындысы. Статистикалық жинақ. (Редакциясын басқарған Ә. Смайлов). – Алматы, 2000. – 199 б.
15. 2009 жылғы Қазақстан Республикасы халық санағы. Қысқаша қорытындылар. Статистикалық жинақ. /Редакциясын басқарған Ә.А. Смайлов/ – Астана, 2010. – 110 б.

АВТОР (-ЛАР) ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

А. Аймухамбетова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан).

К.Г. Алпысбаева - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің тарих 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан).

Ф.Ш. Бекмурзаева – Михайлов әскери артиллериялық академиясының филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы (Санкт-Петербург қ., Ресей)

М. Грейн - Иоганн Гутенберг атындағы Университетінде профессор (Майнц қ., Германия)

Л.Н. Демченко – Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің ф.ғ.к., қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының қауымдастырылған профессоры (Өскемен қ., Қазақстан)

А.Ш. Ержанова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

И.Ж. Жәлелова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

А.Ш. Жилкубаева - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қазақ орыс филологиясы және журналистика кафедрасы, филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессоры (Өскемен қ., Қазақстан)

Г.К. Капышева - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің «шет тілдер және аударма ісі» кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты (Өскемен қ., Қазақстан)

З.К. Кумарбекова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

М.К. Кумарбекова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

Р.С. Накипова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

Р.К. Нурбекова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің т.ғ.к., қауымдастырылған профессоры (Өскемен қ., Қазақстан)

А.М. Сапанова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының филология ғылымдарының магистрі (Өскемен қ., Қазақстан)

С.С. Үрістем - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

С.А. Чирцова – Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасының сениор-лекторы (Өскемен қ., Қазақстан)

А.М. Шагыраева - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

Г.Б. Шарипжанова - Сарсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің шет тілдер және аударма ісі кафедрасының 2-курс магистранты (Өскемен қ., Қазақстан)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ (-АХ)

А. Аймухамбетова – магистрант 2-курса кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

К.Г. Алпысбаева - магистрант 2-курса истории Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова

Ф.Ш. Бекмурзаева – к.ф.н., старший преподаватель Михайловской военной артиллерийской академии (г. Санкт-Петербург, Россия)

М. Грейн – профессор университета имени Иоганна Гутенберга (г. Майнц, Германия)

Л.Н. Демченко – к.ф.н., ассоциированный профессор кафедры казахской русской филологии и журналистики Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

А.Ш. Ержанова - магистрант 2 курса кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

И.Ж. Жәлелова - магистрант 2 курс кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

А.Ш. Жилкубаева – д.ф.н., ассоциированный профессор кафедры казахской русской филологии и журналистики Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Г.К. Капышева – к.ф.н., ассоциированный профессор, зав. кафедрой иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

З.К. Кумарбекова - магистрант 2-курс кафедры иностранных языков и переводческого дела, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан,

М.К. Кумарбекова - магистрант 2-курс кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Р.С. Накипова - магистрант 2-курс кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Р.К. Нурбекова - к.и.н., ассоциированный профессор Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

А.М. Сапанова - магистр филологических наук кафедры казахской русской филологии и журналистики Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

С.С. Үрістем - магистрант 2 курса кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

С.А. Чирцова – сениор-лектор кафедры казахской русской филологии и журналистики Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

А.М. Шагыраева - магистрант 2 курса кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)

Г.Б. Шарипжанова - магистрант 2 курса кафедры иностранных языков и переводческого дела Восточно-Казахстанского университета имени Сарсена Аманжолова (г. Усть-Каменогорск, Казахстан)